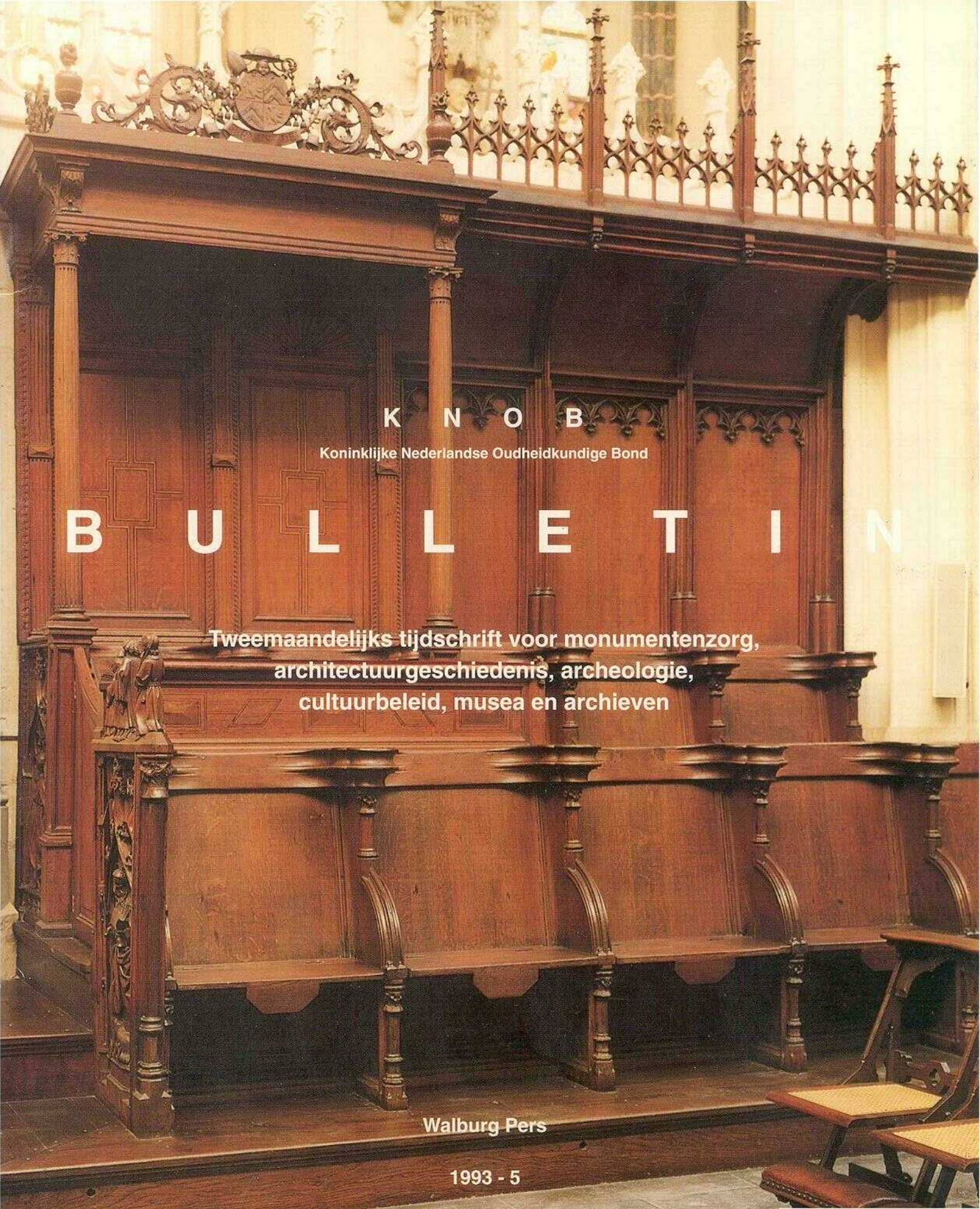

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg Pers

1993 - 5

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
(hoofdredacteur)
drs. H. Sarfatij
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden
drs. ing. D.J. de Vries,
(eindredacteur)
prof. dr. A. van der Woud.

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. de eindredacteur
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Archeologisch Informatie Centrum

Dr. Riemer R. Knoop en
Drs. Birre B. Walvis

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 75,—; f 50,— (tot 27 jr); f 125,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

ISSN 0166-0470

129

Ester Vink

Bosch bouwhout onderweg
Een historisch onderzoek naar de herkomst
van Bosch bouwhout in de vijftiende en
zestiende eeuw

141

Victor M. Schmidt

Een verdwenen priestergeroelte uit de Sint-
Janskathedraal te 's-Hertogenbosch

145

R.F. van Dijk en H.J. van Nieuwenhoven

De klokken van Giessen-Oudekerk en
Oosterwijk

147

Publikaties

A.A.J. Mekking, Torenhoog misverstanden
(reactie op de recensie van K. van der Ploeg);
C. Boschma-Aarnoudse, Renaissance-raadhuisen
boven het IJ: 'Een hujs om te vergaderen ende
tgerecht te houden' (recensie: *Ronald Stenvert*);

157

Berichten

Monumentenzorg:

M.S. Verweij, Een plan tot overkapping van de
eerste binnenplaats in het Prinsenhof te Delft;
J. Oosterhoff, Nederlandse bruggen stichting;
Carlo Huijts directeur Vereniging Hendrick de
Keyser.

Archeologie:

Bescherming op maat: Akmarijp. Bouwhistorisch
onderzoek Norbertinessenklooster Houthem,
Nieuw museum Westland, Klooster
Vrouwenpolder, Vlaanderen heeft een
monumentenwet..., Europese archeologen
verenigt ul, Vroeg-middeleeuws Noord-
Nederland, Bouwkundig onderzoek Pompeii.

164

KNOB

Mededelingen en berichten

164

Summaries

164

Referenten en auteurs

Bosch bouwhout onderweg

een historisch onderzoek naar de herkomst van Bosch bouwhout in de vijftiende en zestiende eeuw

Ester Vink

Afb. 1. Miniatuur voorstellende bomen plantende mensen, afkomstig van een waarschijnlijk in Sint Truiden vervaardigd getijdenboek, 1540-1550. De miniatuur hoort bij de maand maart.

Inleiding

Omstreeks 1185 stichtte de hertog van Brabant op een strategisch gelegen plaats binnen zijn hertogdom een stad, die zou uitgroeien tot een van de aanzienlijkste steden in de middeleeuwse Nederlanden. Vanuit 's-Hertogenbosch kon hij zijn positie versterken in het rivierengebied ten noorden van het hertogdom. Niet toevallig vond de stichting van 's-Hertogenbosch plaats in een periode waarin de grote rivieren een steeds belangrijker functie als door- en aanvoeroute van handelswaren kregen. Het was voor territoriale machthebbers zeer aantrekkelijk dergelijke routes in hun invloedssfeer op te nemen. Zij deden er vaak alles aan om de opkomst van handel en nijverheid op locaties in de nabijheid aan te moedigen.

's-Hertogenbosch was tot en met het eerste kwart van de zestiende eeuw een over het

algemeen welvarende stad. Dankzij haar gunstige ligging kon zij profiteren van het steeds intensiever wordende handelsverkeer over land en over water. De rest van de zestiende eeuw gaf een veel ongunstiger beeld te zien als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog. De welvaart in de middeleeuwen was de voedingsbodem voor omvangrijke bouwactiviteiten binnen de stad. De burgerij, het stadsbestuur, de Kerk, de kloosters en andere instellingen lieten het ene na het andere bouwwerk verrijzen. Zodoende besloeg al in de tweede helft van de veertiende eeuw de bebouwing ongeveer het oppervlak van de huidige Bossche binnenstad.

Zoals overal elders gold in 's-Hertogenbosch eikehout als verreweg de belangrijkste houtsoort die in bouwwerken verwerkt werd. Duurzaam als het is, kan het vaak nog in de oorspronkelijke middeleeuwse toepassingen gesignaleerd worden. Het onderzoek naar deze toepassingen is één van

de taken van de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch. De dienst beschikt in het kader daarvan over een grote hoeveelheid monsters van middeleeuws eiken bouwhout. De houtmonsters vormden de aanleiding tot een gecombineerd historisch en dendrochronologisch onderzoek.¹ De resultaten van het historisch onderzoek worden in dit artikel weergegeven.

Het doel van het historisch onderzoek is inzicht te verkrijgen in de aanvoerroutes van het Bossche bouwhout, en aan te geven waar de gebieden van herkomst lagen. Daarnaast krijgt de fase tussen de aanvoer en de verwerking van het hout aandacht. Het gaat met andere woorden om een reconstructie van het traject dat het bouwhout volgde vanaf de productiegebieden tot het stadium van toepassing. Behalve over bouwhout is een grote hoeveelheid gegevens over gerief- en brandhout aanwezig. Deze zullen zijdelings aan de orde komen.

Bronnen

Historische gegevens over hout in de late middeleeuwen en de vroeg-moderne periode zijn vooral te vinden in de rekeningen die door verschillende instellingen en bestuurslichamen bijgehouden werden. Omdat het onderzoek tot 's-Hertogenbosch beperkt blijft, is een keuze gemaakt uit relevante rekeningen van het stadsbestuur en van Bossche instellingen die zich binnen of nabij de stadsmuren bevonden. Er is een uitzondering op deze afbakening, namelijk de Rentmeestersrekeningen van Herlaar, een heerlijkheid in de buurt van Vught.² De Bossche instellingen worden vertegenwoordigd door enkele Godshuizen en het Claraklooster. De Godshuizen waren liefdadigheidsinstellingen die zorg droegen voor de behoeftigen, zieken en bejaarden. Zij waren daartoe in staat dankzij de inkomsten uit hun bezittingen en vermogens.³ Tot de Godshuizen behoorden het Gasthuis, het Leprozenhuis en de Tafel van de Heilige Geest. Het Claraklooster was één van de vele rijke kloosters die 's-Hertogenbosch voor de Reformatie telde. De rekeningen van al deze instellingen geven inzicht in de wijze waarop hun goederen beheerd werden.

Om praktische redenen was het niet mogelijk de complete reeksen rekeningen uit de zestiende eeuw door te nemen. Daarom is volstaan met het steekproefsgewijs raadplegen van deze bronnen uit een aantal opeenvolgende jaren van de periode rond het midden en ten dele in de tweede helft van de zestiende eeuw, en van de periode aan het begin van de zestiende eeuw. De aan-

Afb. 2. Getijdenboek van de hertog van Bourgondië, Zuidelijke Nederlanden, 16de eeuws. De miniatuur hoort bij de maand februari. Afgebeeld is een houthakende man. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 76 F 2 fol. 11.

wezige rekeningen uit de tweede helft van de vijftiende eeuw zijn wel volledig doorgenomen.⁴

Over het hout dat particuliere personen in hun woonhuizen verwerkten is in het algemeen weinig bekend, omdat zij geen rekeningen nalieten waarin de uitgaven aan bouw hout waren opgetekend. Alleen werkzaamheden aan de huizen die waren gehuurd of gepacht van de Bossche instellingen komen voor in de rekeningen van deze instellingen. Voor zover bekend was hun huizenbezit niet omvangrijk. Meer dan enkele tientallen, hoofdzakelijk kleine, huizen omvatte dit niet.

De rekeningen geven vooral opening van

zaken over de verkoop en aankoop van hout in allerlei variëteiten. Verder vermelden zij de uitgaven aan loon van de werklieden die het hout bewerkten en verwerkten in diverse constructies. Ook kosten in verband met het vervoer van het hout komen in de rekeningen voor. Het aantal beschikbare gegevens verschilt sterk, zowel van jaar tot jaar als per instelling.

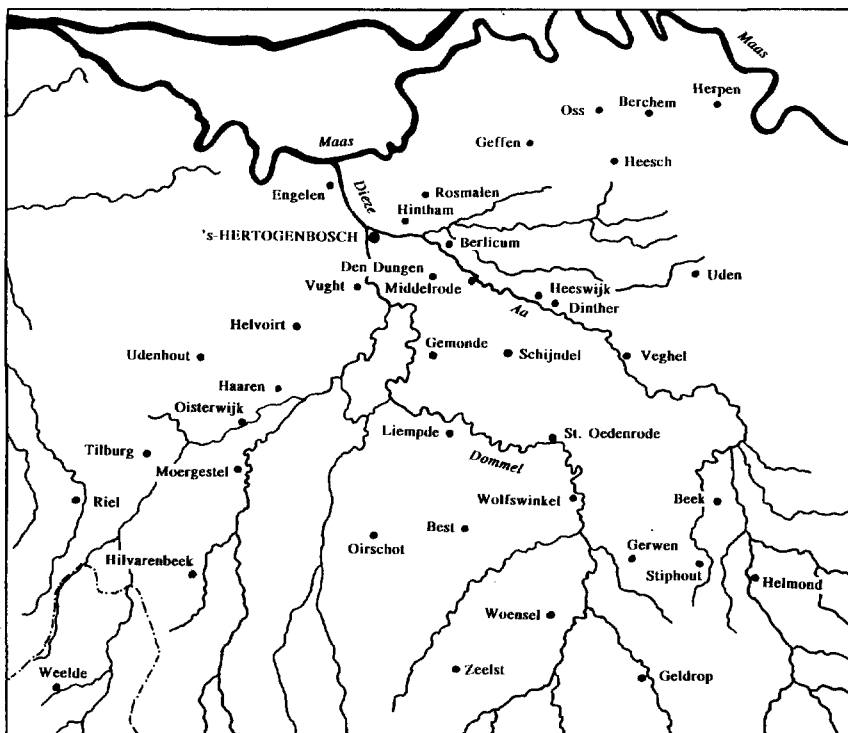
In de rekeningen zijn per boekjaar (doorgaans de periode van midzomer tot midzomer beslaand) de uitgaven en de inkomsten in afzonderlijke delen geordend. Onder hoofdsjes als 'Uutgeven van alderhande saken', 'Uutgeven van tymmeren ende reparacien', of, aan de inkomstzijde, 'Ontfanck vanden vercoften hout', duiken vaak posten op die op hout betrekking hebben. De Stadsrekeningen laten de meeste uitgaven aan hout zien. Inkomsten uit verkocht hout verwierf de stad niet of nauwelijks, evenmin als het Leprozenhuis. Instellingen met eigen grondbezittingen, zoals het Claraklooster, het Gasthuis en de Tafel van de Heilige Geest, noteerden meer hout aan inkomstzijde.

De rekeningen leveren over het algemeen vrij concrete en objectieve gegevens. Toch zijn hierbij enkele kanttekeningen te plaatsen. Uit sommige aanwijzingen blijkt dat zij de transacties niet volledig weergeven. Verder zijn de prijzen een enkele keer wat twijfelachtig. Een aardig voorbeeld is een aantal posten uit de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest. De inkomsten die deze rekeningen opsommen zijn eveneens opgetekend in de zogenaamde manualen van ontvangsten. Dat zijn staten die als voorstadia van de rekeningen werden bijgehouden door de rentmeester. Eén van de rentmeesters, Goessen vanden Heezeacker, blijkt in de rekeningen posten te hebben weggelaten die hij wel in zijn manualen had verwerkt. Hier en daar wijken tevens de prijzen die hem volgens de rekeningen voor het hout betaald waren af ten opzichte van de manualen, zowel naar boven als naar beneden.⁵

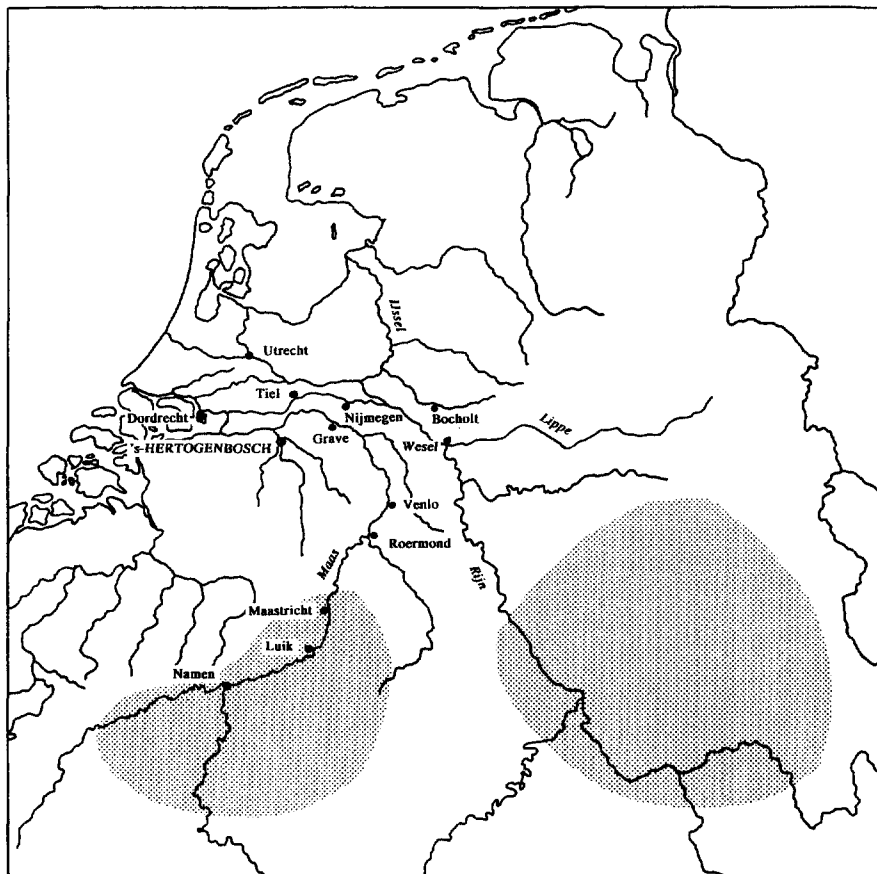
Het is mogelijk dat meer transacties buiten de boeken om werden afgehandeld. Voor constructiehout dat afkomstig was van de verspreide bezittingen van de instellingen gold wellicht hetzelfde als voor het branden geriefhout. Dat werd door de instellingen zelf verwerkt, zonder veel sporen na te laten in het bronnenmateriaal.

Locaal hout

Het hout dat genoemd wordt, was ten dele afkomstig van bomen en struiken die in de omgeving van 's-Hertogenbosch groeiden.

Afb. 3. Kaartje van de Meierij van 's-Hertogenbosch. Tekening: R. Glaudemans. Overzicht van plaatsen waarvan de verkochte en aangekochte houtsoorten afkomstig waren.

Afb. 4. De plaatsen die een rol speelden in de aanvoer van het eikehout. Gearceerd zijn – globaal weergegeven – de gebieden van herkomst van dit hout.
Tekening: R. Glaudemans.

Al naar gelang de kwaliteit werd het gebruikt als constructie-, gerief- of brandhout. Eikehout behoorde tot beide categorieën: in volgroeiende gedaante deed het dienst als timmerhout; eiken rijshout en eiken hakhout of schaarhout was voor overige doeleinden in gebruik. Hoewel in de rekeningen ook andere houtsoorten genoemd worden, staat in dit artikel het eikehout, en dan met name het eiken constructiehout, centraal. Het gebruik en de exploitatie van eiken paste echter binnen een veelomvattender geheel, waarin ook de andere houtsoorten een plaats hadden.

De meeste van deze houtsoorten waren afkomstig van de grondbezittingen van de instellingen. Men bestemde ze hoofdzakelijk voor eigen gebruik. De hardere soorten, zoals essen, noten en beuken werden doorgaans in min of meer duurzame constructies toegepast. Opvallend is het verschijnsel dat mispelhout, tegenwoordig toch zeker geen gangbare houtsoort, vrij vaak als constructiehout werd gebruikt, met name in molens. Zacht hout als berken, elzen, wilgen, populieren en abelen vond hoogstens toepassing in hulpconstructies, of in speciale onderdelen van bouwwerken, maar werd bij voorkeur in tijdelijke bouwsels als omheiningen verwerkt. Een groot deel verdween bovendien als brandhout in ovens en haarden.

Ondanks de afwezigheid van enige soorten die bruikbaar hout leveren, zoals linde, ha-

zelaar en esdoorn, tonen de bronnen een behoorlijke veelzijdigheid aan in de verwerking van hout. Men krijgt bovendien een indruk van het exploitabele bomenbestand in de omgeving van 's-Hertogenbosch, waar de meeste goederen van de instellingen lagen. Daarin kwam naalddhout niet voor. In de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd waren dennen en sparren in de Nederlandse bossen zeldzame verschijningen. Alleen de grove den schijnt op enkele plaatsen inheems te zijn geweest. Elders werd hij vanaf het begin van de zestiende eeuw aangeplant, aanvankelijk nog op kleine schaal.⁶

Dat men reeds in de periode die hier behandeld wordt hout op een min of meer doordachte wijze exploiteerde, staat vast. In het volgende hoofdstuk, dat dieper op de Bossche bronnen ingaat, is een aantal aanwijzingen voor het bestaan van een dergelijke praktijk bijgebracht. Daarnaast is uit andere bronnen bekend dat in Brabant doelbewust hout aangeplant en geoogst werd. Van hogerhand werd dit door de hertog van Brabant aangemoedigd. De houtaanplanten waren voor hem een behoorlijke bron van inkomsten. Zijn onderdanen, meestal de gebruikers van de 'gemeynten', de gemene gronden die in handen van de hertog waren, dienden voor zekere rechten van aanplant te betalen. Deze rechten waren vastgelegd in de zogenaamde 'poot-

kaarten'. Tevens was men de hertog een belasting over het gekapte hout verschuldigd, de 'houtschat'. De machthebbers die de hertog opvolgden handhaafden deze situatie. Soms hielden zij zich rechtstreeks met bebossing bezig, zoals in de Baronie van Breda en het Markiezaat van Bergen op Zoom.

In andere delen van Nederland werd eveneens aandacht besteed aan een zo verantwoord mogelijk gebruik van bos. Selectief kappen, heraanplant en het zoveel mogelijk beperken van schade aan bestaande aanplanten stonden hierbij voorop. Het middeleeuwse recht verstrekke op dit punt vaak gedetailleerde richtlijnen. Evenals de hertog van Brabant stimuleerden ook elders de landsheren de aanplant en consolidatie van bos. Alle inspanningen ten spijt kromp het bosareaal in de late middeleeuwen en de daarop volgende periode drastisch in. Het feit dat dezelfde landsheren wat het gekapte hout betreft een kortzichtige verkooppolitiek voerden, gericht op onmiddellijk financieel gewin, was hier in belangrijke mate schuldig aan.⁷

Niettemin dekte het lokale hout tot het einde van de middeleeuwen en daarna een groot deel van de behoeften. Het ging daarbij om hout van verschillende boomsoorten, in gebruik als gerief-, brand- of constructiehout. Een deel van het hout werd door de eigenaren van of de rechthebbenden op de houtopstanden bestemd voor eigen gebruik, de rest werd verkocht.⁸ Ook de Bossche instellingen namen aan deze handel deel. Zij kochten en verkochten een redelijke verscheidenheid aan houtsoorten.

Verkocht hout goederen

De door de instellingen verkochte houtsoorten waren hoofdzakelijk afkomstig van de hoeven en landerijen die zij bezaten. Deze lagen op enkele uitzonderingen na in de Meierij van 's-Hertogenbosch. Het goederenbezit van de Tafel van de Heilige Geest was het omvangrijkst. Het Gasthuis en het Claraklooster beschikten over veel minder goederen. De hoeven en overige bezittingen konden zich op ruime afstand van 's-Hertogenbosch bevinden, bijvoorbeeld in Zeelst (bij Veldhoven) en in Weelde (onder Turnhout in België). Het merendeel echter is in de wijde omgeving van 's-Hertogenbosch te lokaliseren. Het Leprozenhuis bezat slechts enkele percelen (geen hoeven) in de onmiddellijke nabijheid van de stad. Het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch liet zekere rechten gelden op terreinen in Vught, die waarschijnlijk tot de gemene gronden behoorden of daar voorheen toe behoord hadden. Gezien de verdeling van het grondbezit over de instellingen, ligt het voor de hand dat de Tafel van de Heilige

Geest het grootste deel van de verkopen voor haar rekening nam. Van deze instelling zijn ook de meeste rekeningen in doorlopende reeksen bestudeerd.

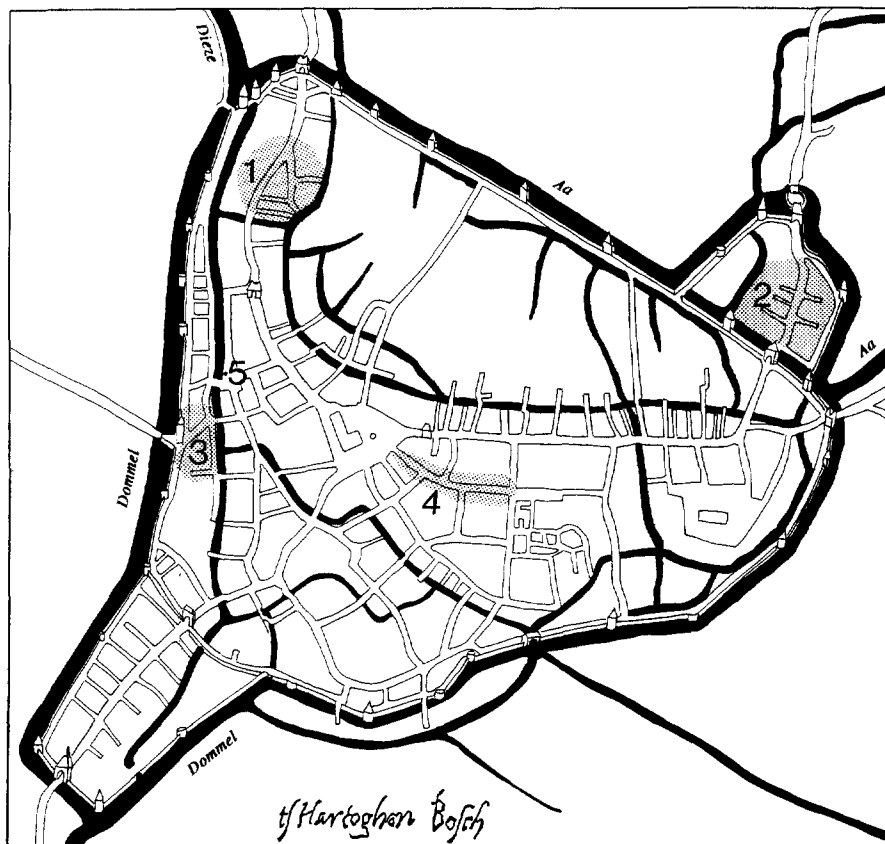
exploitatie

Het eiken pootgoed dat op de bezittingen werd ingeplant wordt meestal aangeduid als 'heesters'. Heesters werden uitgestoken op de eigen 'heestervelden', waar zij uit zaad waren opgekweekt, of aangekocht.⁹ Een post in de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest verwijst hiernaar wanneer melding wordt gemaakt van het 'breken' (scheuren) van een heideveld door een pachter, die dit vervolgens inzaaide met eikels.¹⁰ Soms is expliciet sprake van een vervanging van een (volgroeide) aanplant, die verkocht was, door heesters. Begonnen werd dan met het uitgraven van de wortels van de oude bomen, naar blijkt uit een passage in de rekeningen van het Claraklooster. De aanwezigheid van een rentmeester die toezicht hield is een indicatie dat aan het karwei een zeker belang werd toegekend.¹¹ Uit dezelfde rekeningen blijkt dat men wel plantte op wallen die zich in één geval aan beide zijden van een 'graeff' (sloot) bevonden. Op deze wijze werd een bepaald bebossingssysteem toegepast, dat volgens Buis onder andere in de vijftiende eeuw in het Markiezaat van Bergen op Zoom bekend was.¹²

Grote delen van de rekeningen zijn gewijd aan de exploitatie van de zachte houtsoorten els, wilg, populier en berk. 'Poten' (stekken of jonge boompjes) werden aangekocht of van de eigen aanplanten betrokken, veelal met honderden tegelijk.¹³ Zij werden uitgeplant op de diverse bezittingen.¹⁴ Het gewas werd regelmatig ingekort: geknot, 'gehouden' of gehakt, en dat leverde weer het nodige op aan rijshout en het zwaardere hakhout of 'schaerhout'. Of men bij het hakken uitgang van regelmatige kapregimes, en zo ja van welke, wordt niet duidelijk.

De werkzaamheden werden in de regel uitgevoerd door arbeiders die waren agetrokken om de aanplanten te onderhouden. Ook de pachters waren in deze opzichten actief, doorgaans eveneens tegen betaling. Zij velden eiken, hakten het schaarhout en bonden rijshout bij elkaar tot 'mutsaerts' (takkebossen). De stammen van gevelde eiken werden door hen bekapt ('beslagen') en van takken ontdaan. Soms werden de eiken ontschorst ('gebleet'). De hierbij gewonnen run (eikebast) deed in de leerlooierij dienst. Dood en aangetast hout werd verwijderd.

De werklieden hielden zich eveneens bezig met de bescherming van aanplanten. Meestal ging het daarbij om kwetsbare zachte boomsoorten als populier en wilg, die onder andere voor vee een aantrekkelijke voedselbron waren.¹⁵ De stad 's-Hertogenbosch en de instellingen hebben verschillende keren maatregelen tegen woestende invloeden genomen. Vraatzuchtig vee werd op een afstand gehouden door

Afb. 5. Plattegrond van 's-Hertogenbosch naar de kaart van Jacob van Deventer uit 1545.

1: de houttuin op het Ortheneinde naast de kapel van Sint Pieter. 2: de houttuin op het Hinthamereinde. 3: de houttuin bij de Coepoort (Sint Janspoort). 4: de houttuin in de Kerkstraat. Aangezien de exacte locaties van de houttuinen niet bekend zijn, zijn de gebieden waar zij zich bij benadering bevonden geheel gearceerd. 5: de boom aan de Vismarkt. De binnen de stadsmuren gelegen waterwegen worden alle Binnendieze genoemd.

Tekening: R. Glaudemans.

omheiningen.¹⁶ De stad belastte zelfs een tijdlang iemand met de nachtelijke bewaking van een wilgeaanplant.¹⁷ Werklieden in dienst van het Leprozenhuis omwonden jonge wilge- en populiërepoten afkomstig uit Schijndel met brem en dorens '...tegen het schellen vanden beesten'.¹⁸ Hoewel minder kwetsbaar dan wilgen en populiëren, konden eiken aanplanten eveneens van externe invloeden te lijden krijgen, vooral in het prille stadium. Hoog water, geen ongebruikelijk fenomeen in de lager gelegen delen van de Meierij, vormde bijvoorbeeld een gevaar voor deze aanplanten. Het Claraklooster kampte in de jaren 1561/1562 met schade aan heesters die bij de Engelandse molen 'omgedreven' waren. Zij werden rechtgezet en soms in aangepaste plantkuilen geplaatst.¹⁹ In de tweede helft van de zestiende eeuw werden de houtaanplanten bedreigd door de strijdende partijen die tijdens de Tachtigjarige Oorlog de gehele Meierij onveilig maakten. Het Leprozenhuis poogde door het plaatsen van omheiningen en het aanstellen van bewakers de schade beperkt te houden, maar slaagde daar niet geheel in.²⁰

terminologie eikehout

Het verkochte eikehout werd hoofdzakelijk aangeduid als 'houters' (enkelvoud 'hout'), opgaand eiken, (eiken) bomen, blokken of simpelweg als eikehout. Deze begrippen zijn alle nogal vaag. Alleen wanneer het houters, bomen of blokken betreft wordt een indruk van de verhandelde hoeveelheden gegeven. **Opgaand eikehout** was geen stuksaanduiding, maar een algemene term voor eiken die men, in tegenstelling tot hakhout, had laten doorgroeien. De term is overigens vrijwel uitsluitend gebruikt door de Tafel van de Heilige Geest.²¹ Gezien de over het algemeen hoge prijzen die deze kwaliteit hout opbracht, moet daarbij gedacht worden aan (kleine) opstanden van eiken. Zo betaalde Lambrecht Jan Pouwelss de Becker voor zeker opgaand eikehout dat te Helvoirt gegroeid was op een stuk grond van de Tafel van de Heilige Geest een bedrag van 118 Rijns gulden en 15 stuiver.²²

Houters zijn waarschijnlijk synoniem aan eikebomen. Zij komen zelden voor in de afdeling ontvangsten van de rekeningen. Daarentegen werden zij wel op grote schaal aangekocht, maar dan ging het om bewerkt

hout (van een bepaalde lengte, waarschijnlijk gekantrecht, geschild en dergelijke). Hoe groot de transacties waren, wordt vooral duidelijk wanneer **bomen** verhandeld werden. Meestal wordt dan het aantal vermeld; soms zijn er aanwijzingen over de omvang van de bomen, en wordt gesproken over dikke eiken of grote eiken. Het aantal varieerde sterk, van één eik tot 120 eiken per transactie. Andere houtsoorten die nogal eens verkocht werden waren **blokken**, eveneens gekantrechte eiken stammen.²³

Met name in de tweede helft van de vijftiende eeuw (in de jaren 1460 tot 1480) werden door de Tafel van de Heilige Geest partijen dood en ziek eikehout verkocht. Een zekere Jacob van Hall bijvoorbeeld kocht oud, verdord eikehout uit Helvoirt.²⁴ In Vught werd volgens de stadsrekeningen in het jaar 1503/1504 verdord eikehout dat zich in het 'gericht' bevond, gehakt en verder verwerkt.²⁵ Dergelijke vermeldingen worden voor latere jaren niet meer gevonden. Wellicht hebben extreme weersomstandigheden in de betreffende perioden hun tol geëist.²⁶

overig hout

Meer nog dan voor eikehout gold voor het overige, door de instellingen geproduceerde hout dat het voor eigen gebruik bestemd was. Dat wil zeggen dat het verwerkt werd

in de pachthoeven of in de centrale vestigingen. Met name poten en rijshout werden zelden verkocht.²⁷ In de overige houtsoorten werd nog wel op kleine schaal gehandeld. Het ging daarbij vooral om wilgen, populieren en berken. Eerstgenoemde houtsoort werd nogal eens door klompenmakers aangekocht. Zo betaalde Pauwels 'plattynmaker' (maker van 'plattynen', een type schoeisel dat bestond uit hout en leer) voor oude wilgen 1 Rijns gulden en 7 stuiver.²⁸ Afnemers van het zachte hout waren verder schrijnwerkers, rademakers en vervaardigers van molenonderdelen.²⁹ Het hakhout, dat van diverse boomsoorten afkomstig was, belandde voornamelijk bij de pachters. Hardere houtsoorten als beuken, noten en essen vonden eveneens aftrek, zij het op kleine schaal. Het onderste blok van een grote noteboom die tijdens de grote storm van 11 maart 1562 was omgewaaid binnen het Claraklooster, werd bijvoorbeeld verkocht aan een vleeshouwer, die er een vleesbank van vervaardigde.³⁰

prijzen

Zoals gezegd verschilden de prijzen die voor eikehout betaald moesten worden aanzienlijk. Zij waren afhankelijk van de kwaliteit en de hoeveelheid van het hout. Het bronnenmateriaal is jammer genoeg vaak onduidelijk over deze beide factoren.

De algehele prijsontwikkelingen die zich in de loop van ruim anderhalve eeuw voordeden zullen als bijkomende factor van invloed geweest zijn op de prijzen van eikehout.³¹

Over het geheel genomen kan vastgesteld worden dat de prijzen die voor het lokale eikehout betaald werden zeker niet gering waren als men ze vergelijkt met de prijzen van overige houtsoorten, of van de door de instellingen en de stad aangekochte (verzaagde) houtsoorten. Doorgaans liggen zij in de orde vanaf enkele (Rijns)gulden, geen onaanzienlijk bedrag wanneer bedacht wordt dat bijvoorbeeld een timmerman, om in dezelfde sfeer te blijven, meestal slechts zo'n 2 à 5 stuivers per dag verdiende. Eén Rijns gulden was 20, soms 22 stuivers waard.

Zacht hout was in het algemeen veel goedkoper dan eikehout. Toch werden voor opgaande bomen soms relatief flinke bedragen ontvangen. Zo betaalde een rademaker 30 stuiver en twee oirt voor één wilgen 'houte'.³² Vergelijkingen tussen de prijzen van harde houtsoorten en die van eiken leveren weinig op. Zodoende wordt het moeilijk een indruk te krijgen van de waardering van hard hout anders dan eiken.

kopers

De rekeningen noemen zelden herhaalde aankopen door één en dezelfde persoon. Regelmatige houtleveranties aan grote houthandelaren door de instellingen liggen om die reden niet voor de hand. Dit soort leveranciers kocht wel hout van deze instellingen aan, maar dat gebeurde op beperkte schaal. Indien vermeld staan de beroepsmatige activiteiten van de kopers meestal in verband met hun houtaankopen. Zij waren houthandelaar, rademaker, timmerman, wagenmaker of schrijnwerker. Een enkele maal wordt zelfs een 'beeltsnyder' gesignaleerd.

Een deel van het eikehout is wellicht niet aan derden verkocht, maar werd door de instellingen gebruikt voor de eigen gebouwencomplexen en de verhuurde huizen die in de stad stonden, of voor hun pachthoeven buiten de stad. De Tafel van de Heilige Geest, die vele hoeven bezat waar bomen groeiden, heeft in haar rekeningen een groot aantal posten opgenomen met betrekking tot het zagen en snijden van hout door houtzagers op deze hoeven. Het is onwaarschijnlijk dat bij deze werkzaamheden uitsluitend aangekocht hout gebruikt werd. De arbeiders zullen een deel van de eigen houtproductie van de Tafel verwerkt hebben. In deze richting wijst onder andere een post in de rekeningen van het Gasthuis, waarin het beslaan van eikehout op de hoeve te Haren genoemd wordt. Van dit hout werden de kruisvensters van het Pesthuis vervaardigd.³³ Op het landgoed Herlaar was de houtvoorziening op soortgelijke wijze geregeld. In de rentmeestersrekeningen wordt herhaaldelijk gerefereerd aan bouwwerkzaamheden met gebruikmaking van eikehout dat op het landgoed gekapt was.³⁴

Afb. 6. Houtsnede uit het 'Boek vanden houte' (gedrukt te Culemborg 1483), voorstellende werklieden die onder andere met balken en een katrol bezig zijn. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 150 C 24 fol. 61.

herkomst

Het eikehout, dus zowel het bouwhout als het gerief- en brandhout, was voor het merendeel afkomstig uit plaatsen die in een ruime cirkel rond 's-Hertogenbosch liggen.³⁵ Uit enkele van deze plaatsen kwamen ook overige houtsoorten; sommige locaties produceerden uitsluitend andere houtsoorten.³⁶ Van enkele locaties die hout leverden zijn perceelsnamen gegeven, zoals de 'Koycamp', 'Kreyenspot', het 'Nonnenbosch' (van het Claraklooster). Deze locaties zijn zonder nadere plaatsaanduiding niet te traceren, maar kunnen niettemin van belang zijn wanneer zij aanwijzingen geven over milieu- en groeiomstandigheden. Deze waren vaak van invloed op de kwaliteit van het hout. Zo blijken de eiken soms in weiden of hooilanden gegroeid te hebben.³⁷ Doorgaans bevonden deze zich op vochtige plaatsen, wat bij de daar staande eiken een snelle en veelal onregelmatige groei veroorzaakt zal hebben. Elders wordt volstaan met het noemen van de pachthoeven waarvan het hout afkomstig was.³⁸

De situatie op het gebied van de houtverkoop bleef in de loop van de ruim anderhalve eeuw die de bronnen beslaan niet ongewijzigd. In sommige duurzame houtsoorten werd alleen voor een beperkt aantal jaren gehandeld. Notehout bijvoorbeeld werd op één uitzondering na uitsluitend rond het midden van de zestiende eeuw door het Claraklooster verkocht. De meeste verkopen van volgroeid eiken (opgaand eiken, houters, bomen) vonden plaats rond het midden en in de tweede helft van de zestiende eeuw. Deze ontwikkeling is duidelijk te herkennen, ook wanneer wordt uitgegaan van de rekeningen van één enkele instelling die eiken verkocht, zoals met name de Tafel van de Heilige Geest. Mogelijk hield dit verband met de uitbreiding van de bezittingen in de loop van deze periode.³⁹ Minder waarschijnlijk is dat een substantiële stijging van de vraag naar hout in dit deel van de zestiende eeuw de oorzaak was. De bevolking van de Meierij nam in deze periode namelijk af als gevolg van de oorlogshandelingen.⁴⁰

Aangekocht hout

Over het algemeen wordt van aangekocht bouwhout zelden expliciet vermeld dat het van lokale herkomst was. De stad 's-Hertogenbosch betrof het op één uitzondering na (Oss), uit haar onmiddellijke omgeving.⁴¹ De aankopen van de instellingen beantwoordden grotendeels aan hetzelfde beeld. De enige op ruimere afstand gelegen plaats die voorkomt is Zeelst, waar het Claraklooster hout had aangekocht. Dat gebeurde echter ten behoeve van haar hoeve bij Veldhoven.⁴² Verder betrokken de Clarissen via een timmerman 11 houts die uit het niet nader gelocaliseerde bos ('hout') van Jan Huijstens afkomstig waren.⁴³ In de rekeningen van het Leprozenhuis komen enkele aankopen van eikehout voor uit Schijndel en Den Dungen. De Tafel van de Heilige

Geest kocht geen lokaal eiken, maar uitsluitend andere lokale houtsoorten.⁴⁴ Het Gasthuis kocht in de tweede helft van de vijftiende eeuw mispelhout uit Liempde en eikehout uit Schijndel, Oisterwijk en mogelijk Rode.⁴⁵ De aankopen zijn over het algemeen vrij gelijkmatig over de jaren verspreid.

Het aangeschafte lokale eikehout bestond uit ruw hout dat werd betiteld als houters, stukken daarvan of (opgaand) eiken. Uit enkele passages blijkt dat het hout eerst gekeurd werd voordat men tot aankoop overging. Timmerlieden of andere ter zake kundige personen begaven zich naar uiteenlopende plaatsen waar zij het hout, waarschijnlijk nog op stam, bekeken en eventueel kochten. De onkosten die zij op dergelijke tochten maakten werden vergoed. Zo ondernam Andries van Poppel tegen betaling reizen naar een aantal dorpen om hout 'voer dese stadt te besiene ende te coopen'.⁴⁶

Hout uit verder weg gelegen gebieden

Afgezien van lokaal hout deed in de late middeleeuwen ook hout dat over grotere afstanden werd aangevoerd als bouwhout dienst. De aanvoerroutes liepen gedeeltelijk over land, maar omvatten voornamelijk de grote rivieren en hun zijrivieren. Voor deze streken was het houttransport over Rijn, Waal en Maas van belang. Dat vond plaats per schip of per vlot. De voornaamste houtsoorten die op deze wijze de Nederlanden bereikten waren eike- en naalddhout.

eikehout

Het over de Rijn en Waal aangevoerde eikehout kwam eind vijftiende, begin zestiende eeuw uit verschillende gebieden. Algemeen wordt aangenomen dat het hoofdzakelijk uit het beneden-Rijng gebied stamde, met name uit Westfalen. Hout afkomstig van de bovenloop van de Rijn verscheen slechts in kleine hoeveelheden op de markt. De grootste aanvoer van dit hout, dat merendeels uit het Zwarte Woud afkomstig was, zou pas goed op gang komen na afloop van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), en valt dus buiten het bestek van deze studie. Verder werd ook eikehout vanuit Noord-Duitsland en het Baltische gebied verhandeld. Dit hout was gegroeid in Pruisen, Polen en de Scandinavische landen. Het werd gewoonlijk via de Oostzee, Zuidoostzee en IJssel aangevoerd. Plaatsen langs of in de nabijheid van de Rijn waren niet primair bij deze aanvoer betrokken.⁴⁷ In de Nederlanden verschenen veelal kooplieden uit Wezel en omgeving om Duits hout te verkopen. Hun hout werd Wezels hout genoemd, naar de plaats waar eikehout vanuit de gebieden van herkomst in het midden-Rijnland werd aangevoerd. De Rijn en haar zijrivier de Lippe waren voor deze aanvoer de hoofdtransportaders. Van-

uit Wezel ging het hout verder over de Rijn naar de Nederlanden. Het Wezelse hout werd doorgaans in de vorm van blokken en planken verhandeld.⁴⁸

Een groot deel van het hout dat via de Maas getransporteerd werd kwam over de zijrivieren uit de Ardennen. Daarnaast leverden de streken rond Namen, Luik en het hertogdom Limburg hout. Namen en Luik waren belangrijke handelscentra voor hout van de bovenloop van de Maas.⁴⁹ Mogelijk had een deel van het hout een nog meer zuidelijk gelegen herkomst. Venlo, Roermond en Maastricht stonden bekend om hun bloeiende houthandel over de Maas. Deze steden bezaten alle een houtmarkt.⁵⁰ Zij onderhielden ook handelsbetrekkingen met het Rijnland.⁵¹ Zowel het maas- als het rijnhout⁵² werd verzameld in Dordrecht, in de middeleeuwen de voornaamste stapelplaats voor hout in het Nederlandse rivierengebied.

Binnen de Zuidelijke Nederlanden nam 's-Hertogenbosch in de veertiende en vijftiende eeuw als handelscentrum een belangrijke positie in. De stad lag weliswaar, in tegenstelling tot de meeste belangrijke handelssteden in Nederland, niet onmiddellijk aan één van de grote rivieren, maar had onder andere via lokale waterwegen gunstige verbindingen met de Maas en de Waal en daarmee met het Duitse en Belgische achterland.⁵³ Diezelfde lokale waterwegen, de Dommel, de Dieze en de Aa, zorgden voor een efficiënt transport van producten van en naar het omliggende Brabantse platteland. Zij waren ten dele verantwoordelijk voor het functioneren van 's-Hertogenbosch als feitelijk het enige economische centrum van het gebied dat het grootste deel van het huidige Noord-Brabant omvat.

Dankzij de positie die hun stad innam konden de Bossche houthandelaren putten uit een geregelde aanvoer van hout over de Rijn en Maas. Uit de geraadpleegde bronnen blijkt dat zij dit hout in 's-Hertogenbosch distribueerden. In hoeverre kooplieden uit 's-Hertogenbosch of omgeving aangevoerd hout afzetten in de Meierij komt uit het bronnenmateriaal daarentegen niet duidelijk naar voren. De rekeningen vermelden veelal aankopen van aangevoerd hout door de directe gebruikers ervan. In de meeste gevallen ging het daarbij om de stad 's-Hertogenbosch.

hout uit het Rijnland

Van het eikehout dat over de Rijn werd aangevoerd wordt in de Bossche rekeningen vooral Wezels hout aangetroffen. De vroegst vermelde aankoop van Wezels hout is er één van het Gasthuis, dat in 1493/1494 aan een zekere Arnt vanden Brunck uit Wezel 1 Rijnsgulden en 4 stuivers betaalde voor eiken planken. Over de toepassing van dit hout wordt niets vermeld.⁵⁴ De aankopen van het overige Wezels hout vonden op één uitzondering na plaats rond het midden van de zestiende eeuw.⁵⁵

Afb. 7. Gezicht op een laat-middeleeuwse kap in een huis in de Visstraat, 's-Hertogenbosch (Visstraat 17).
Dia: Afdeling Bouwhistorie Gemeente 's-Hertogenbosch

Slechts één maal in deze periode trad een anoniem gebleven Wezelse koopman als leverancier van het hout op⁵⁶, het overige hout werd grotendeels betrokken van de handelaren Otto en Aelbrecht die Zwart uit Tiel.⁵⁷ Het hout dat deze kooplieden leverden werd in 's-Hertogenbosch vrijwel uitsluitend door het stadsbestuur aangekocht. Dat kocht verder Wezels hout aan van bekende handelaren, die haar ook van ander hout voorzagen. De stad paste de Wezelse planken en tot planken verzaagde blokken toe in diverse waterwerken van de stad, vooral in bruggen. Ook het Leprozenhuis verwerkte de door haar aangekochte Wezelse planken in een waterwerk.⁵⁸ De Bossche aankopen van Wezels hout zijn te plaatsen in een periode van sterk toegenomen handelsbetrekkingen met Wezel. Het hout werd niet rechtstreeks vanuit Wezel aan de afnemers in 's-Hertogenbosch verkocht. De verkopers waren tussenpersonen. In Tiel, de woonplaats van de belangrijkste handelaren in Wezels hout, werd van oudsher deze vorm van transitohandel bedreven.⁵⁹ Het feit dat 's-Hertogenbosch niet onmiddellijk aan de handelsroute over de grote rivieren lag, kan een reden zijn dat in de rekeningen zelden Duitse

kooplieden opduiken. Daarnaast vormt de sterke positie die de tussenhandel in deze streken had verworven een verklaring voor het geringe aantal directe handelscontacten met deze kooplieden.

hout uit het Maasgebied

Uit de benamingen die aan het over de Maas vervoerde eiken werden gegeven blijkt vrijwel niets over de herkomst. De bronnen beperken zich tot de informatie dat het hout gekocht werd van kooplieden afkomstig uit plaatsen die aan de Maas gelegen waren, zoals Venlo, Roermond en Grave. Dit hout werd veelal ontscheept in Grave, Lith, Maren of Voorne (bij Heerewaarden), en over land of via de Dieze naar de plaats van bestemming vervoerd. In of nabij de drie laatstgenoemde, dicht bij elkaar gelegen, plaatsen bijvoorbeeld werden de partijen hout die van koopman Goyart van Wisschem uit Roermond waren gekocht aan land gebracht.⁶⁰ Wat ander hout betreft wordt veelal niet in de rekeningen aangegeven dat het door kooplieden afkomstig uit plaatsen aan de Maas verkocht was. Zo vermeldt de Tafel van de Heilige Geest in haar rekening van 1466/1467 slechts dat van Henrick Otten

drie 'knyeden drachhouts myn 18 houter' aangekocht waren ten behoeve van de nieuwe schuur. Peter die Frater bracht deze van de Maas naar 's-Hertogenbosch.⁶¹ Het is aannemelijk dat het hier maashout betrof. 'Knyede houts' was namelijk naast 'torbosen' een term die met name in de tweede helft van de 15de eeuw was gerelateerd aan het hout dat over de Maas naar 's-Hertogenbosch kwam. Deze benamingen worden voor het over de Rijn en Waal aangevoerde hout niet aangetroffen. Hier zou een terminologisch onderscheid in de bronnen kunnen wijzen op een verschil in herkomst. Overigens lijkt 'knyede' niet te zijn gebruikt in de gebruikelijke betekenis van krom, gebogen, maar eerder als een stuksaanduiding, een maat.⁶² Het hout werd meestal uit het water gehaald voordat het verder over land vervoerd werd.

Tussen het hout dat koopman Goyart van Wisschem leverde bevond zich in twee gevallen hout dat uit het Lange Bosch kwam. Ook elders in de rekeningen komt hout uit het Lange Bosch voor, hoewel niet in verband met handelaren die vanuit plaatsen aan de Maas opereerden. Het ging om groot hout (grote 'balkoenen' - zware balken-, houters). Als locatie van het Lange

Bosch is ooit gesuggereerd het Rijkswoud ten zuiden van Nijmegen, een bosgebied dat aan de Rijn en Maas grenst, en hemelsbreed niet al te ver verwijderd is van bekende centra in de houthandel als Wezel en Bocholt.⁶¹ Daarbij ging het echter om hout dat in Nijmegen was aangekocht. Of het Rijkswoud ook elders als het Lange Bosch bekend stond, is niet met zekerheid te zeggen.

Een wat dubieuze categorie is het scheepshout, dat hoofdzakelijk door de stad werd afgenomen. Scheepshout was sloophout afkomstig van oude rivierschepen, die in sommige rekeningen nader gepreciseerd zijn als maasschepen.⁶² Tevens zijn aankopen van losse scheepsplanken te vinden. Zo schafte de stad in 1509/1510 bij Arnt van Brueckem 'een zijdel scipplanck van een maeschip', een maasschip en een 'gebroken' maasschip aan voor een bedrag van 24 Rijns gulden.⁶³ Uit onderzoek naar opgegraven scheepshout afkomstig uit de late middeleeuwen en vroeg-moderne periode blijkt dat dit hoofdzakelijk bestond uit eiken dat niet in onze streken was gegroeid. Ook de in de rekeningen vermelde toepassingen van scheepshout wijzen op een duurzame, eiken kwaliteit.⁶⁴ Het werd secundair vertimmerd aan allerlei waterwerken en bruggen.

aangevoerd hout anders dan eiken

Het over de rivieren aangevoerde hout was grotendeels uit eikehout samengesteld. Een klein deel bestond uit ander loofhout. In het boekjaar 1550/1551 bijvoorbeeld kocht de Tafel van de Heilige Geest hout van een koopman uit Bocholt. De aankoop omvatte behalve een partij eiken planken een hoeveelheid mispelhout en 'mispelen tamp' om in de molen van de Tafel van de Heilige Geest 'te steken'.⁶⁵ Het Gasthuis schafte aangevoerd beuken aan om er doodskisten van te laten vervaardigen. Tijdens een pestepidemie in 1471 en 1472 waren deze hard nodig.⁶⁶ Het beukehout was waarschijnlijk verscheept of gevlot vanuit het Maasgebied, waar het samen met eikehout in uitgestrekte bossen geproduceerd werd.⁶⁷ Via de Rijn werden grote hoeveelheden naaldhout aangevoerd. In de vijftiende en zestiende eeuw kwam dit hout voornamelijk uit Midden-Duitsland. De oorsprong van het hout lag echter verder weg, namelijk in hoger gelegen streken in Zuid-Duitsland of Midden-Europa. Daarnaast werd naaldhout dat in de noordelijke gebieden rond de Oostzee was gekapt via de Oostzee getransporteerd. Aanvoer uit Scandinavië is eveneens denkbaar, maar deze kwam eigenlijk pas in de zeventiende eeuw op grote schaal op gang. De naamgeving van naaldhout heeft in de loop van de tijd veel verandering gezaaid. In de praktijk werden en worden de termen 'dennen' en 'vuren' veelvuldig door elkaar gebruikt als benamingen voor het hout van de fijnspar, zilverspar en van de grove den. Het naaldhout wordt in de bronnen aange-

duid als hetzij 'dennen', hetzij 'delen' in combinatie met een geografisch begrip.⁶⁸ Van de laatste categorie zijn slechts twee voorbeelden te geven: een aankoop van acht 'noordtsche deylen' à 7 stuiver, en een leverantie van 60 'delen plancken Meyenborger', in beide gevallen ten behoeve van het Claraklooster.⁶⁹ 'Delen' werd als aanduiding vrijwel uitsluitend voor naaldhout gebruikt.⁷⁰ 'Meyenborg', ofwel Maagdenburg, was de plaats van waaruit dit (noordelijke) hout werd verhandeld. De delen waren bestemd voor verwerking aan de zolders en aan de nieuwe poort van het klooster. 'Dennen' is als begrip alleen in de rekeningen uit de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw aan te treffen. Voor de eerstgenoemde periode ging het om dennen 'sparren' die van een aantal handelaren werden betrokken. Deze waren in drie gevallen (van de vijf) bestemd voor molens. Een post in de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest uit 1458/1459, noemt de aankoop van 'dennen masten' die Beernt Quekel, omschreven als meester van de Tafel van de Heilige Geest te Dordrecht, naar 's-Hertogenbosch had gezonden. De masten zouden worden verwerkt tot 'leren' (ladders) en vertegenwoordigden een waarde van 9 gulden.⁷¹ De betreffende post bevat de enige verwijzing naar een rechtstreekse handelsbetrekking met de stapelplaats Dordrecht.⁷² Voor het overige zijn in de tweede helft van de zestiende eeuw behalve één dennen spar, dennen planken en dennen houters aan te treffen.⁷³ Volgens De Vries werd de benaming 'dennen' in de late middeleeuwen uitsluitend gebruikt voor het hout van de zilverspar. Geografisch gezien komt de term uitsluitend voor in het stroomgebied van de Rijn, wat zou kunnen wijzen op een middeuropese herkomst van het naaldhout.⁷⁴ Een lokale herkomst lijkt in ieder geval wat de Meierij betreft onwaarschijnlijk. Pas in het eerste decennium van de zestiende eeuw vond in deze contreien, in de Baronie van Breda, een experimentele uitzaai van grove den plaats.⁷⁵ De zilverspar verscheen hier nog later.

Tussen de eiken stammen van de houtvloten die over de Rijn aangevoerd werden waren veelal stammen naaldhout geschoven, die met hun geringere soortelijke gewicht het drijfvermogen van de vlotten vergrootten.⁷⁶ Nadat de vlotten uit elkaar waren genomen, werd ook dit 'vlothout' verkocht, tegen prijzen die lager waren dan die van eikehout. Een rekeningpost vermeldt dat vlothout vanuit Voorne (nabij Herewaarden), waar het was gekocht, over de Dieze naar 's-Hertogenbosch vervoerd werd.⁷⁷

chronologie van de aanvoer van hout

Binnen het totale assortiment van aangevoerd hout treden steeds andere soorten op de voorgrond. Dat is het duidelijkst te illustreren aan de hand van het eikehout, aangezien dit hout tijdens de gehele periode in relatief grote hoeveelheden werd aangevoerd. Voor de overige houtsoorten was dit

in veel mindere mate het geval. Het scheepshout begint in de tweede helft van de vijftiende eeuw in de rekeningen te verschijnen, maar het overgrote deel van de meldingen wordt aangetroffen in de rekeningen uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Voor het resterende gedeelte van de zestiende eeuw is scheepshout slechts één keer vermeld. De beide andere houtsoorten die met aanvoer over de Maas in verband gebracht kunnen worden, namelijk kniehout en 'torbosen', komen het meest voor aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Het vlothout werd in de gehele periode in beperkte mate aangevoerd. Het hout uit het Lange Bosch is weer een meer zestiende eeuws verschijnsel.

Zowel vlothout als het hout uit het Lange Bosch werd mogelijk niet (altijd) over de Maas, maar over de Rijn aangevoerd. Even voorbijgaand aan deze beide houtsoorten, valt te concluderen dat de aanvoer van maashout het omvangrijkst was in de tweede helft van de vijftiende en de eerste decennia van de zestiende eeuw. Het feit dat in de Bossche bronnen uit de tweede helft van de vijftiende eeuw een groter aantal kooplieden genoemd wordt die vanuit plaatsen aan de Maas handel dreven, bevestigt deze gevolgtrekking.

Zoals al uit het voorafgaande bleek, beantwoordt het voorkomen van Wezels hout niet aan het zoëven geschetste beeld. Dit over de Rijn aangevoerde hout werd vrijwel uitsluitend rond het midden van de zestiende eeuw gekocht. Voor zover het om eiken ging, heeft het transport via de Maas mogelijk plaats moeten maken voor aanvoer over de Rijn (Waal). Dat zou betekenen dat de nadruk meer kwam te liggen op gezaagd hout (Wezelse planken), nadat in de voorafgaande periode vooral groot en grof hout werd geleverd.⁷⁸

De oververtegenwoordiging van een houtsoort gedurende een tijdvak kan worden verklaard door een zekere eenzijdigheid in de gegevens uit die periode. Dit geldt met name voor de tweede helft van de vijftiende eeuw, waarover de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest het meeste te melden hebben. Elders is een duidelijk verband te leggen tussen de aanschaf van aangevoerd hout en bepaalde bouwprojecten. Het Gasthuis bijvoorbeeld kocht voor de bouw van het Pesthuis relatief veel hout van kooplieden die vanuit plaatsen langs de Maas opereerden. De aankoop van Wezels hout en hout van de koopman Goyart van Wilschem rond het midden van de zestiende eeuw door de stad hing waarschijnlijk samen met een grootschalige uitvoering van allerlei openbare werken in deze periode.

Hout van niet nader te localiseren herkomst

Van het meeste aangekochte hout is niet duidelijk of het nu uit aangevoerd of lokaal

Afb. 8. Laat-middeleeuws houten huis dat op een onbekende locatie in 's-Hertogenbosch gestaan heeft. Aquarel J. Jelgershuis (1770-1836).
Foto: voormalige Bibliotheek en Prentenkabinet van het Noordbrabants Genootschap.

hout was samengesteld.⁷⁹ Dit hout werd meestal verkocht door handelaren die aan de instellingen of de stad regelmatig hele partijen timmerhout van variable aard leverden. Het ging om min of meer voorbewerkt constructiehout, dat hoofdzakelijk uit eiken bestond. Verder maakte beuken een klein deel van het geleverde hout uit. Ruwe en grove houtsoorten waren in de minderheid. De bewerking van het hout gebeurde mogelijk in de plaatsen waar aangevoerd ruw hout werd aangeland. Uit enkele rekeningen blijkt bijvoorbeeld dat uit Dordrecht en Amsterdam wagenschot afkomstig was.⁸⁰ Deze plaatsen leverden bewerkt hout dat over grote afstand was getransporteerd. Het merendeel van het hout staat bekend onder vrij technische benamingen als uitdragers, leidaksp planken en stijlen, termen die veel over de toepassingen, maar weinig of niets over de plaats van oorsprong meedelen. Getracht is indirecte aanwijzingen over de herkomst van het hout uit de rekeningen te destilleren. De prijzen, de soorten hout en tenslotte de personen van de verkopers vormden daarvoor belangrijke aanknopingspunten. Het resultaat van deze werkwijze is, dat de globale herkomst van een klein deel van het aangeschafte, niet gelocaliseerde hout alsnog kan worden vastgesteld.

verkopers

Soms ontmoet men de verkopers van hout van onbekende herkomst elders in de rekeningen als kopers van hout waarvan de herkomst bekend is. In de Bossche rekeningen blijken 16 van dergelijke houtverkopers tevens als kopers van lokaal, ruw eikehout voor te komen. Deze personen hebben dus in ieder geval ooit dergelijk hout gekocht van een instelling. Het voorbewerkte of gezaagde hout dat zij als verkopers leverden zal daarom althans ten dele uit lokaal hout hebben bestaan. De houthandel was voor het merendeel van hen niet de enige bron van inkomsten, maar een nevenactiviteit van een beroep dat doorgaans met hout te maken had.⁸¹ Vermoedelijk had dit consequenties voor de reikwijdte en intensiteit van hun activiteiten.

prijzen en hoeveelheden

Als iedere topografische aanduiding van de herkomst van het hout ontbreekt, kan in tweede instantie een vergelijking tussen de prijzen van hout waarvan de oorsprong bekend is en die van hout van onbekende herkomst duidelijkheid scheppen. Een deel van het niet traceerbare hout zou op grond van de prijzen in de categorie lokaal dan wel aangevoerd ondergebracht kunnen worden. Een zelfde benadering kan gevolgd worden ten aanzien van de hoeveelheden waarin de diverse houtsoorten werden geleverd. Als prijs en kwantiteit van geleverd hout van onbekende herkomst overeenstemmen met die van **aangevoerd hout**, zou dit erop kunnen wijzen dat ook dit hout van elders afkomstig was.⁸² Afgaande op de variatie in de gebruikte terminologie zal het gebied

van herkomst zich eerder nabij de bovenloop van de Maas bevonden hebben dan in het Duitse Rijnland.

Nog moeilijker is het verkocht hout zonder topografische aanduiding te identificeren als **locaal hout**. Daarvoor kan alleen worden uitgegaan van de gehanteerde benamingen. Eikehout van duidelijk lokale herkomst wordt met een beperkt aantal begrippen aangeduid. Deze hebben meestal betrekking op ruw hout. Het voorkomen van deze begrippen maakt het mogelijk verschillende, aanvankelijk niet thuis te brengen, ruwe houtsoorten als lokaal hout te identificeren, als tenminste tevens de prijzen van dat hout in aanmerking worden genomen.⁸³

Ontwikkelingen in vraag en aanbod

In de periode waaruit de onderzochte bronnen stammen, wijzigde de situatie op het gebied van de houtverkoop en -aankoop zich voortdurend. Hiervoor is reeds ingegaan op de ontwikkelingen aan de aanbodzijde. Wat het lokale hout betreft kwamen deze neer op een toename in de verkoop van eiken vanaf het midden van de zestiende eeuw. Binnen de categorie aangekocht hout dat over langere afstand was aangevoerd volgden bepaalde houtsoorten elkaar op. Zo wordt het Wezels hout pas voor de periode rond het midden van de zestiende eeuw frequent vermeld in de bronnen. Het hout afkomstig uit het Maasgebied lijkt dan wat op zijn retour te zijn.

Een en ander kan samenhangen met de veranderende structuur van de houthandel. In de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw werd een groot deel van het timmerhout betrokken van grote handelaren. Deze verkochten maar zo nu en dan hout waarvan vastgesteld kan worden dat het was aangevoerd. Duidelijk als lokaal te herkennen hout behoorde evenmin tot het gangbare assortiment van de grote houtverkopers. De verkoop van het lokale hout was grotendeels in handen van lieden die slechts incidenteel hout verkochten, en hun inkomsten dus voornamelijk met andere bezigheden verworven zullen hebben.

Dit soort kleine houtverkopers domineerde de handel in de tweede helft van de zestiende eeuw. Tot hun assortiment behoorde weer zelden expliciet aangevoerd hout. Toch is het heel goed mogelijk dat zij dergelijk hout verkocht hebben. Aantoonbaar is dit vaak niet, omdat in de tweede helft van de zestiende eeuw topografische verwijzingen vrijwel niet worden aangetroffen, vooral wanneer het om gebruiksklaar timmerhout ging.⁸⁴

In de latere periode raakte het aanbod kennelijk versnipperd ten opzichte van het eerdere tijdvak. Het lijkt erop dat een toenemend aantal personen zich op kleine schaal bezighield met het verhandelen van con-

structiehout. Kwantitatief gezien werd in de tweede helft van de zestiende eeuw minder hout verkocht dan in de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. De kleinere handelaren verkochten mogelijk hout van een meer variabele herkomst (zowel lokaal als aangevoerd) dan de grote houtverkopers. Wellicht hebben zij hout van andere groeiplaatsen dan de voorheen gebruikelijke betrokken. Factoren als de uitputting van bepaalde productiegebieden, waardoor het hout elders vandaan aangevoerd moest worden, kunnen voor deze ontwikkelingen verantwoordelijk geweest zijn. Wijzigingen in de vraag naar houtsoorten, samenhangend met de uitvoering van bepaalde projecten, speelden eveneens een rol.

De uitkomsten van het dendrochronologische onderzoek vullen die van het historisch onderzoek aan. Ook op grond van de fysieke eigenschappen van het bemonsterde Bossche bouwhout is een tweeledige herkomst waarschijnlijk. Er is voor een groot deel van de monsters een duidelijk onderscheid te maken tussen lokaal en aangevoerd eiken. Het aangevoerde eiken kon aan de hand van de jaarringgegevens worden geïdentificeerd als voornamelijk uit het Maasdal afkomstig. Een kleiner deel bestond uit Duits eiken uit het stroomgebied van de Rijn. De herkomst van een deel van de monsters kon echter niet worden vastgesteld.⁸⁵

Opslag en bewerking van het aangekochte hout

opslag

's-Hertogenbosch telde binnen haar muren een aantal opslagplaatsen van hout, de zogenaamde 'houttuinen'. Deze bevonden zich meestal nabij de punten waar de belangrijkste verkeersroutes die voor de aanvoer van het hout gebruikt werden de stad bereikten. Vandaar dat zij aangetroffen werden in de buurt van verschillende poorten van de stad.⁸⁶ De houttuin bij de Coepoort of Sint Janspoort lag bovendien in de nabijheid van de plaats waar hout uit de Dieze aan de wal gebracht werd met behulp van de 'boom' (hijsinrichting) van de Vismarkt. Het stadsbestuur beschikte voor het door haar aangekochte hout over een eigen 'stadstuin'. Waar deze zich bevond vermelden de rekeningen niet. Vanuit de houttuinen vervolgde het hout zijn weg naar de uiteindelijke afnemers.

Het hout dat in de houttuinen werd opgeslagen was zowel van lokale herkomst als over langere afstand aangevoerd. De eigenaren van de houttuinen stonden doorgaans bekend als timmerlieden en/of houthandelaren. Zij verkochten vaak gesneden of verzaagd hout. Een enkele keer liet een koper hout dat van ver was aangevoerd in een houttuin opslaan.⁸⁷ In de rekeningen uit

de tweede helft van de vijftiende eeuw worden geen houttuinen vermeld. Dit betekent wellicht dat in die tijd de opslag van hout nog over de stad verspreid was. De opslag aan de rand van de stad nabij de belangrijkste toewegen werd mogelijk later door het stadsbestuur aangemoedigd, om brandgevaar en overlast in de smalle straten die men met het hout moest passeren te verkleinen.

wateren en drogen

Aangevoerd hout had onderweg vaak voortdurend in het water gelegen. Door de wijze van transport was het volledig 'gewaterd', een behandeling die de kwaliteit van het hout zeer ten goede kwam. Of tevens hout dat niet over water vervoerd was nog eens werd gewaterd, wordt niet duidelijk. Op grote schaal kwam het in ieder geval niet voor. Slechts één post uit de Bossche stadsrekeningen heeft specifiek betrekking op het wateren van hout. Daarin wordt vermeld dat twee werklieden in dienst van de stad hout in het water hadden gelegd en hadden 'uutgevonden'. De herkomst van dit hout blijft duister.⁸⁸

Hout dat werd opgeslagen in een houttuin zal daar de tijd hebben gekregen te drogen. Dit was evenwel niet de reden dat tot opslag werd overgegaan. Eerder zullen economische motieven een rol hebben gespeeld. Over het algemeen lijkt althans het eikehout niet uitputtend te zijn gedroogd. Nat eikehout is namelijk beter te bewerken dan het keiharde droge hout. Het meeste eikehout werd daarom vrij snel na de veldatum van de boom verwerkt.⁸⁹ De formaten van dit 'groen' verwerkte hout vertonen meestal een zekere vervorming, ontstaan doordat het na verzaagd te zijn indroogde, zo blijkt uit het dendrochronologische onderzoek.⁹⁰ Vervormd of niet, voor sommige werkzaamheden stelde men droog hout kennelijk op prijs. Zo kocht het Claraklooster voor de nieuwe poort van het kloostergebouw zelfs zolderplanken die meer dan drie jaar tevoren gezaagd waren.⁹¹

bewerking

De voorkeur voor vers hout wordt wel eens verklaard door het feit dat men in het verleden niet zou beschikken over het geëigen-de gereedschap om gedroogd hout te bewerken. Het gereedschap dat daarvoor bij uitstek geschikt was, de zaag, kwam pas vrij laat in zwang.⁹² Zelfs met behulp van het geschikte gereedschap zal het veel inspanning gekost hebben om droge loofhoutsoorten te zagen. De talrijk aanwezige posten waarin zaagloon is opgenomen hebben daarom waarschijnlijk grotendeels betrekking op vers hout.

In deze posten wordt op de fase tussen de leverantie van het hout en de uiteindelijke toepassing ingegaan. Wanneer groot en onbewerkt hout was ingeslagen werden vaklieden ingeschakeld om het hout tot handzame formaten te verkleinen. Sommig hout, met name het in de tweede helft van de zestiende eeuw aangekochte, was reeds

voor gebruik gereed, en hoefde deze bewerkingen niet te ondergaan. De aanduidingen 'snijden' en 'zagen' worden zonder onderscheid voor de verschillende categorieën hout door elkaar gebruikt. Zij duiden niet op het gebruik van uiteenlopende werktuigen. Daarnaast wordt het 'houwen' van hout vermeld.⁹³ Grote stukken hout werden gekloofd.⁹⁴

De werklieden aan wie deze taken toevertrouwd werden waren soms als timmerman in dienst van de stad of van een instelling. Dergelijke personen duiken gedurende een aantal jaren steeds opnieuw op als ontvangers van arbeidsloon. Losse arbeidskrachten, die als dagloner voor bepaalde karwei-en uitbetaald werden, komen eveneens voor. Vaak waren dat pachters, die werkzaam waren in de omgeving van hun pacht-hoeven.

De houtformaten die op maat gesneden, gezaagd of gehakt werden, vertoonden geen grote diversiteit. Meestal werden planken en wagenschot gesneden of gezaagd. Enkele malen is sprake van gezaagde of gesneden stijlen, latten en 'claphout'.⁹⁵ Hout dat werd gehakt of gehouwen verwerkte men meestal tot latten. Welke bewerkingen de overige aangeschafte houtsoorten ondergaan hadden, wordt niet duidelijk, omdat deze meestal als eindproduct van handelaren waren gekocht.

Samenvatting

De organisatie van de houthandel lijkt rond het midden van de zestiende eeuw zodanig te zijn geëvolueerd, dat de afnemers voornamelijk voorbereide houtsoorten kon worden aangeboden. Deze bestonden uit zowel lokaal hout als uit hout dat over langere afstand was aangevoerd. Het aangevoerde hout kwam voornamelijk uit het Duitse Midden-Rijn gebied en uit het stroomgebied van de Maas en zijrivieren in het huidige Zuid-België en Luxemburg. Het lokale hout was voor het merendeel afkomstig uit de Meierij van 's-Hertogenbosch. Van een deel van het voorbereide hout dat omstreeks het midden en in de tweede helft van de zestiende eeuw aangekocht werd is de herkomst niet te achterhalen. Over het algemeen liet men tussen het kapen en het bewerken van het hout weinig tijd verstrijken. Ook dit wijst op een goed ontwikkelde structuur van de houthandel in deze periode. De lokale houtproductie op de verschillende goederen van de Bossche instellingen vormde een onderdeel van deze structuur.

Noten

- 1 Het dendrochronologische onderzoek werd uitgevoerd door E. Jansma.
- 2 Rentmeestersrekeningen van Herlaar, aanwezig op het Rijksarchief Noord-Brabant, hierna aan te duiden als RA RH. Dit zijn de enige mij bekende rentmeestersrekeningen uit die periode in Brabant, voor zover toegankelijk op het Rijksarchief.
- 3 A.C.M. Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis. Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch 1450-1810', in: *Varia Historia Brabantica* 10, 1981, p. 1-54, aldaar p. 2, 3.
- 4 Het betreft de Stadsrekeningen (1500-1517; 1545-1557), de rekeningen van het Claraklooster (1544-1565, uit de vroege periode is geen materiaal aanwezig), en de rekeningen van het Leprozenhuis (1569-1575, idem). Deze rekeningen zijn afgekort als respectievelijk SR, ACI en AL.
Van de Tafel van de Heilige Geest en het Gasthuis zijn als enige rekeningen uit de tweede helft van de vijftiende eeuw bewaard gebleven (Gasthuis: 1471-1502, geen latere rekeningen; Tafel van de Heilige Geest 1453-1515; 1545-1557, met enkele hiaten). Deze rekeningen zijn afgekort als THG en AG.
De verschillende rekeningen zijn alle op het Bossche Stadsarchief -hier aan te duiden als SA- aanwezig.
- 5 SA THG rekeningen, bijvoorbeeld voor 1496/1497, vergeleken met de manualen van ontvangsten voor die jaren.
- 6 E.J. Weeda, R. Westra, Ch. Westra en T. Westra, *Nederlandse oecologische flora I*, (z.j., 1985), p. 55, 56; J. Buis *Historia forestis: Nederlandse bosgeschiedenis* (diss. 2 dln, Utrecht 1985) I, p. 336.
- 7 Buis, *Historia forestis* I, p. 294-302, en hoofdstuk 2, met name p. 166-173; hoofdstuk 3, met name p. 336-339; J.C.G.M. Jansen en W. van de Weteringh, 'Dat ging over zijn hout', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (28, 1983), p. 19-63, aldaar p. 27-33.
- 8 Buis, 'Historia forestis' II, p. 487, 488.
- 9 SA ACI 76 1564/1565; ACI 76 1561/1562.
- 10 SA THG 415 1501/1502.
- 11 SA ACI 76 1561/1562; ACI 74 1556/1557.
- 12 SA ACI 74 1556/1557; Buis 'Historia forestis' I, p. 338.
- 13 SA AG 602 1473/1474: sprake van het 'plucken' en planten van jonge berken op de hoeve te Gemonde.
- 14 In één geval voor de deur van de pachter: SA THG 408 1469/1470.
- 15 SA ACI 74 1556/1557; SR B12 1502/1503; AL 1169 1570/1571.
- 16 SA ACI 74 1556/1557.
- 17 SA SR B12 1502/1503. Hierbij moet bedacht worden, dat de stad veelal met strategische oogmerken bomen en struiken aanplante: een reden te meer om er zuinig op te zijn.
- 18 SA AL 1169 1570/1571.
- 19 SA ACI 76 1561/1562.
- 20 SA AL 1170 1572/1573, 1573/1574: in 1572/1573 hadden de Holsteiners bomen op de bezitting te Hintham omgehakt en de juist geplaatste heiningen opgestookt.
- 21 Opgaand eikehout komt slechts vier maal voor in de stadsrekeningen en één maal in de rentmeestersrekeningen van Herlaar.
- 22 SA THG 412 1482/1483.
- 23 Normaal gesproken is er een onderscheid tussen blokken en schalen. Schalen zijn stukken hout die zodanig van een boomstam gezaagd zijn dat de ronding van de stam zichtbaar is gebleven, blokken zijn gekantrechte

- stammen of delen daarvan, en grover dan schalen. SA THG 418 1512/1513 vermeldt echter 'hout blocken' en andere schalen en stelt ze daarmee aan elkaar gelijk.
- 24 SA THG 407 1466/1467; zie ook THG 407 1467/1468, THG 406 1458/1459.
- 25 SA SR B13 1503/1504. Het 'gericht' was de plaats waar de Bossche terechtstellingen plaatsvonden.
- 26 Inderdaad kwamen volgens Buisman in de jaren tussen 1460 en 1480 waarschijnlijk enkele strenge winters voor, die de oorzaak van sterfte onder de eiken zouden kunnen zijn. De winters onmiddellijk voorafgaande aan het jaar 1503/1504 waren echter niet streng; wel was sprake van warme en droge zomers, die mogelijk eveneens een ongunstige invloed uitoefend hebben.
- J. Buisman, *Bar en boos*, zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen (Baarn 1984), p. 31-37.
- 27 Bijvoorbeeld SA AG 606 1477/1478.
- 28 SA THG 407 1467/1468.
- 29 AG 614 1496/1497; RH 0411 1451/1452; THG 417 1507/1508.
- 30 SA ACI 76 1561/1562.
- 31 De vijftiende en zestiende eeuw waren een periode van algehele prijsstijgingen.
- 32 SA AG 614 1496/1497.
- 33 SA AG 605 1476/1477.
- 34 AR RH 0411 1451/1452; RH 0416 1501/1502.
- 35 Het betreft de volgende locaties: 1) Beek, 2) Best, 3) Coelwijck (bij Herpen), 4) Dinther, 5) Engelandse molen, 6) Geffen, 7) Geldrop, 8) Gemonde, 9) Gerwen, 10) Gestel (bij Oisterwijk), 11) Haren, 12) Hees, 13) Heeswijk, 14) Helmond, 15) Helvoirt, 16) Herpen, 17) Hilvarenbeek, 18) Hommelheze, 19) Middelrode, 20) Oirschot, 21) Oisterwijk, 22) Oss, 23) Rosmalen, 24) Riel, 25) Schijndel, 26) Sint Oedenrode, 27) Stiphout, 28) Tilburg, 29) Uden, 30) Udenhout, 31) Veghel, 32) Vught, 33) Weelde, 34) Woensel, 35) Wolfswinkel.
- 36 Het verkochte hout anders dan eiken kwam uit de volgende plaatsen: 1) Bergem, 2) Berlikem, 3) 's-Hertogenbosch, 4) Hintham, 5) Oss, 6) Schijndel, 7) Stiphout, 8) Tilburg, 9) Udenhout, 10) Woensel. In een veel groter aantal plaatsen werd gerief- en rijshout voor eigen gebruik geëxploiteerd.
- 37 Bijvoorbeeld SA THG 426 1547/1548: opgaand eiken uit de wei van Jan Peeters; THG 417 1508/1509: schaarhout uit 'Brants beempt'.
- 38 Bijvoorbeeld SA ACI 74 1556/1557: verkoop van eiken van de hoeve van Willem Tyssen te Schijndel.
- 39 Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', p. 25: Van 1494/1495 tot 1514/1515 een sterke uitbreiding; na die tijd nam de expansie minder sterk toe, om zelfs geheel tot stilstand te komen vanaf 1560.
- 40 Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', p. 27, 28; Buis, 'Historia forestis' II, p. 477, 478.
- 41 Namelijk uit Gestel, Haenwyck, Den Dungen, Veghel en Vught.
- 42 SA ACI 76 1561/1562.
- 43 SA ACI 76 1561/1562. Jan Huijstens blijkt door het Claraklooster ook als timmerman uitbetaald te zijn.
- 44 SA THG 427 1550/1551: mispelhout uit Liempde.
- 45 SA AG 602 1473/1474: mispel; verder AG 606 1477/1478; AG 601 1491/1492.
- 46 SA SR B62 1555/1556; verder B60 1553/1554; AL 1169 1569/1570; AG 605 1476/1477.
- 47 Buis, 'Historia forestis' II p. 505, 506; D. Ebeling, 'Rohstofferschliessung im europäischen Handelssystem der frühen Neuzeit am Beispiel des rheinisch-niederländischen Holzhandels im 17./18. Jahrhundert', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 52, 1988, p. 150-170, aldaar p. 152, 160, 161; W. Jappe Alberts, *Der Rheinzoll Lobith im späten Mittelalter* (Bonn 1981), p. 44.
- 48 Ebeling, 'Rohstofferschliessung', p. 150, 151, 160, 161; H. Janse, *Bouwen en bouwers in het verleden* (Zaltbommel 1965), p. 37, 38; D. de Vries, *De handel en wandel van bouwmaterialen* (doct. scriptie, Utrecht 1984), p. 21, 22.
- 49 M. L. Fanchamps, *Transport et commerce du bois sur la Meuse au Moyen Âge*, 'Le Moyen Âge', 72, 1966, p. 59-81, aldaar p. 76-79.
- 50 W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der middeleeuwen* (Den Haag 1966), p. 161-163.
- 51 J-P Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges XVIe-XVe siècles* (z.p. 1977), p. 102.
- 52 Maashout was in de late middeleeuwen en vroeg-moderne periode de aanduiding voor hout dat over langere afstand via de Maas werd aangevoerd. In die betekenis wordt de term hier gebruikt. Zie bijvoorbeeld ed. H.D.J. Schevichaven en J.C.J. Kleintjens, 'Stadsrekeningen van Nijmegen 1382-1543' (5 dln, Nijmegen 1912), III, p. 251: Brabants 'maesholt'. De term 'rijnhout' is een analoog begrip, dat modern schijnt te zijn.
- 53 Jappe Alberts, 'Overzicht', p. 189; B. Blondé, *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch* (Tilburg 1987), p. 95-140.
- 54 SA AG 602 1473/1474.
- 55 Deze uitzondering is te vinden in SA AG 602 1473/1474: aankoop van eiken planken door het Gasthuis van Amt vanden Brunnck uit Wessel voor 1 Rijns gulden en 4 stuiver.
- 56 SA SR B57 1550/1551.
- 57 SA SR B52 1545/1546; SR B 60 1553/1554; SR B61 1545/1546; SR B63 1556/1557.
- 58 SA AL 1170, 1574/1575.
- 59 Jappe Alberts, 'Gelderland', p. 148.
- 58 SA SR B57 1550/1551; B60 1553/1554.
- 59 SA THG 407 1466/1467.
- 60 Deze betekenis komt ook voor in het *Middel-nederlands Woordenboek* onder 'cnie'.
- 61 De Vries, 'Handel en wandel', p. 11.
- 62 Zie ook: K. Vlierman, 'Scheepshout als oeverbeschoeiing uit een 13e-eeuwse sloot aan de Postelstraat in 's-Hertogenbosch', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen (eds.), *Kroniek van Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1988, 97-101.
- 63 SA SR B19 1509/1510.
- 64 W. A. Casparie, *Bijlage A, Drie middeleeuwse rivierschepen, opgravingsverslagen 5, 6 en 7, 'Flevobericht' nr 221* (Lelystad 1983), p. 53, 54. A. Viaene, 'Namen van ingevoerd timmerhout in middelnederlandse teksten', *Biekorf* 65 (1964), p. 79-84, aldaar p. 83, vermeldt schipplanken 'van der Zuuder Zee': aangevoerd hout dat via de Hanzesteden verhandeld werd. De Vries, *mondelinge mededeling*.
- 65 SA THG 427 1550/1551.
- 66 Vergelijk Fanchamps, 'Transport', p. 60, 61: de bossen in de Ardennen leverden ook beuken. SA AG 611 1492/1493; AG 605 1476/1477; AG 603 1474/1475.
- 67 Fanchamps, 'Transport', p. 60-62.
- 68 Janse, 'Bouwers en bouwen', p. 45 kent het begrip dennen in verband met naaldhout niet, in tegenstelling tot de Vries, 'Handel en wandel', p. 15.
- 69 SA ACI 75 1559/1560; ACI 75 1560/1561.
- 70 De Vries, *mondelinge mededeling*.
- 71 SA THG 406 1458/1459.
- 72 SA THG 406 1458/1459 Een indirecte verwijzing naar Dordrecht is mogelijk de koop van 25 wagenschot van Joest Jan Hillebrant van Dordrecht door het Gasthuis. Het is evenwel de vraag of hier met de plaatsnaam 's mans woonplaats is bedoeld of zijn achternaam: AG 608 1479/1480.
- 73 SA SR B15 1505/1506; B17 1507/1508; B18 1508/1509; B20 1510/1511.
- 74 De Vries, 'Handel en wandel', p. 15.
- 75 Buis I, p. 336, namelijk in opdracht van de baron van Breda, in het Mastbos.
- 76 L.A. van Prooije, *De invoer van Rijns hout per vlot, 1650-1795*, in: *Economisch en sociaal-historisch Jaarboek*, (1990), p. 30-79, aldaar, p. 36; Jappe Alberts, 'Rheinzoll', p. 44.
- 77 SA SR B18, 1508/1509.
- 78 Wat het naaldhout betreft komt een ander beeld naar voren. Gedurende de gehele periode vond de aanvoer van dit hout over de Rijn plaats: eind vijftiende, begin zestiende eeuw van dennen, later van noordse delen en delen planken Meyenborger. Deze laatste houtsoorten komen echter slechts een enkele maal voor.
- 79 De getalsverhoudingen zijn als volgt: van de bijna 800 kooptransacties gaat het in ongeveer 600 gevallen om aankopen van hout zonder duidelijk aangegeven herkomst.
- 80 SA THG 410 1477/1478; AG 608 1479/1480.
- 81 Henrick Willems bijvoorbeeld was timmerman, woonachtig bij de Coepoort: SA SR B15 1505/1506, B16 1506/1507.
- 82 Namelijk balken, balkoenen, marken, uitdraggers, talyhout, stijlen, bouten, middelhouters, houters van dertig voeten, torboesen en kniehout.
- 83 Bijvoorbeeld balken: SA SR B62 1555/1556; stijlen: SA SR B17 1507/1508.
- 84 Viaene, 'Namen', p. 84: in de vijftiende eeuw is de herkomst van het hout, in tegenstelling tot de voorgaande eeuwen, niet terug te vinden in de benamingen van de houtsoorten.
- 85 E. Jansma, nog te verschijnen.
- 86 Namelijk bij de Coepoort of Sint Janspoort, aan het Ortheneinde en aan het Hinthamer-einde.
- 87 SA SR B60, 1553/1554: maashout in de houttuin bij de Sint Janspoort.
- 88 SA SR B16 1506/1507.
- 89 Vergelijk de eerder genoemde posten met betrekking tot de verwerking van hout dat op de eigen goederen gegroeid was.
- 90 E. Jansma, nog te verschijnen.
- 91 SA ACI 76 1560/1561, zie verder THG 427 1550/1551; ACI 73 1553/1554.
- 92 E. Hollstein, *Mitteuropäische Eichenchronologie* (Mainz 1980), p. 35, 36.
- 93 SA ACI 76 1561/1562.
- 94 SA ACI 76 1564/1565: van notehouten 'struycken' en blokken.
- 95 SA ACI 76 1560/1561; ACI 76 1561/1562; ACI 74 1555/1556.

Een verdwenen priestergeroelte uit de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch

Victor M. Schmidt

De Sint-Janskathedraal in Den Bosch moet in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw een rijke en belangwekkende inrichting hebben gehad. Toen in 1629 de kerk na de verovering van de stad door de Staatse troepen in de handen van de Hervormden overging, zijn vele onderdelen in de loop der tijd verdwenen. Sommige, zoals de sacramentstoren uit 1614-1616, die naar beschrijvingen te oordelen bijzonder fraai moet zijn geweest, werden al in de zeventiende eeuw gesloopt. Andere, zoals het hoofdaltaar van Hans van Mildert en het grote, vroeg zeventiende-eeuwse oksaal, zijn in de vorige eeuw alsnog verwijderd, toen de kerk weer aan de katholieken was toegefallen. Gelukkig is de kennis omtrent de oorspronkelijke inrichting van voor 1629 de laatste jaren zeer verrijkt. Na het betreffende deel van de *Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* uit 1985 waarin C. Peeters de geschiedenis van bouw, restauratie en inventaris van de kerk heeft beschreven en geëvalueerd, kon A.M. Koldewij nieuwe gegevens aandragen over het oksaal, dat nu één van de pronkstukken is van het Victoria & Albert Museum in Londen, en de gotische koorbanken; aan laatstgenoemde meubelstukken werd in 1991 bovendien nog een aparte publicatie gewijd.¹ Tenslotte is naar aanleiding van de tentoonstelling plus symposium *In Buscoducis* in 1990 meer bekend geworden over onderdelen als het met beeldhouwwerk versierde hoofdaltaar en de sacramentstoren.²

De belangrijkste bron voor de inrichting van het koor is een reeks tekeningen die Pieter Jansz. Saenredam in de zomer van 1632 ter plaatse maakte. Eén tekening geeft een mooi zicht op de oostzijde (Afb. 1).³ Links en rechts zijn de nog steeds aanwezige gotische koorbanken getekend en op de pijlers staan nog de vroeg zeventiende-eeuwse apostelbeelden, die in 1634 werden verwijderd. Aan de noordzijde ziet men nog net het grafmonument van bisschop Ghisbertus Masius (gest. 1614), dat tegenwoordig in een zijkoor staat opgesteld. In het monumentale hoofdaltaar van Hans van Mildert is het altaarstuk van Abraham Bloemaert vervangen door een gordijn. In tegenstelling tot het altaar is het altaarstuk wel bewaard gebleven; het hangt tegenwoordig naast de doopkapel. Niet alle details op de tekening zijn echter even duidelijk. Een onopgelost probleem is het bouwsel in de tweede intercolumnie rechts van het hoofdaltaar. In het

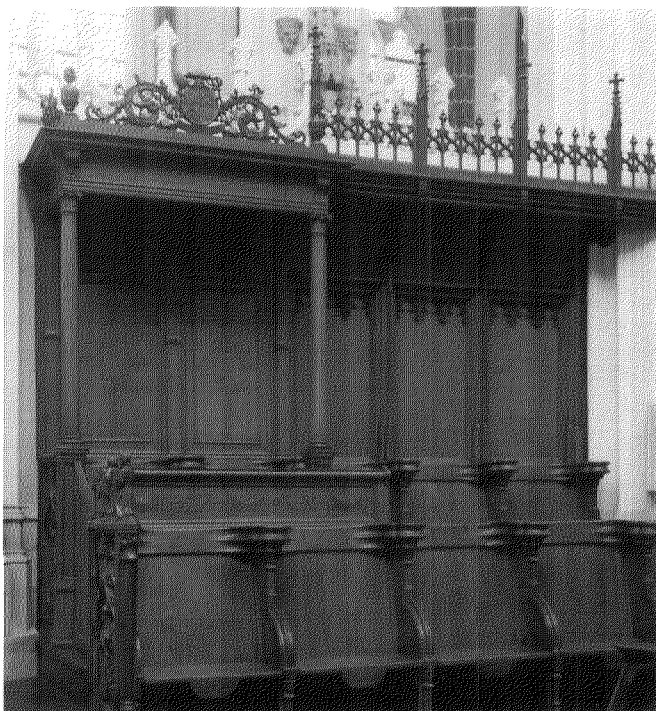

Afb. 1. Pieter Jansz. Saenredam, Gezicht op het koor van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch. Tekening, 40,8 x 32 cm (Londen, British Museum, Department of Prints and Drawings).

volgende hoop ik een bevredigende interpretatie te geven van dit inrichtingsstuk, dat op een onbekend tijdstip, vermoedelijk in de loop van de zeventiende eeuw, is verwijderd.

Afgebeeld is een ongetwijfeld houten bouwsel, dat in hoofdzaak bestaat uit een baldakijn op twee zuilen met naar verhouding hoge postamenten. Daartussen staan twee rechtopstaande onderdelen, die even hoog zijn als de postamenten. Het bouwsel staat op een podium met een vooruitspringend

gedeelte, dat even breed is als de ruimte tussen de twee rechtopstaande onderdelen. Het baldakijn heeft een opengewerkte torenachtige bekroning en is vermoedelijk met enkele beelden versierd. Aan de achterzijde, dat wil zeggen naar de kooromgang toe, bevindt zich een schot, waarvan het bovendeel met spijlen is opengewerkt. Peeters interpreteerde dit geheel als een portaal van een kooringang, waarover hij zich terecht verbaasde.⁴ De tegenwoordige zuidelijke kooringang bevindt zich namelijk

Afb. 2. Bisschopszetel, jaren '60 van de zestiende eeuw ('s-Hertogenbosch, Sint-Janskathedraal; foto Ernst van Macklenbergh, Rosmalen).

Afb. 4. Cunerakerk, Rhenen. Gezicht op het koor. Foto uit 1892 (Verz. H.P. Deys, Rhenen).

één travee verder naar het westen en die tekende Saenredam juist als gesloten. Ter verklaring suggereerde Peeters dat het 'portaal' in feite de bisschopszetel is, waarmee Saenredam omwille van de compositie van zijn tekening is gaan schuiven. Het eigenlijke bisschopsgestoelte is evenwel niets meer dan een aanpassing van de gotische koorbanken aan de zuidzijde. Nadat de kerk bij de herverdeling van de bisdommen in de Nederlanden in 1559 tot kathedraal was verheven, verving men aan de oostzijde van de bovenste rij koorbanken een gedeelte door een dubbele zetel met baldakijn voor de nieuwe bisschop (Afb. 2). Het lijkt mij geforceerd te veronderstellen dat Saenredam dit onderdeel van de koorbanken heeft losgemaakt, vervolgens tot portaal heeft verbouwd en tenslotte richting absis heeft verplaatst. Daar komt bij dat de twee rechtstandige onderdelen zo niet kunnen worden verklaard. De vastgelegde situatie is echter moeiteloos te begrijpen door ervan uit te gaan dat de constructie geen portaal is, noch een bisschopszetel, maar een priestergeroelte.

Een priestergeroelte (Lat. sedilia) is bestemd voor de geestelijken die de mis opdragen. Het werd gebruikt tijdens die gedeelten van de mis gedurende welke de geestelijken mochten zitten, zoals het Kyrie,

Gloria en Credo. Een dergelijk gestoelte heeft doorgaans drie zitplaatsen, één voor de priester, één voor de diaken en één voor de subdiaken. Normaal gesproken zit de officierende priester in het midden, met de diaken en subdiaken respectievelijk ter rechter- en ter linkerzijde. De gebruikelijke plaats voor een dergelijke gestoelte is aan de epistelzijde (rechterzijde) in het koor en dicht bij het hoofdaltaar.⁵ De kerk van het voormalige Kruisherenklooster van Ter Apel is één van de weinige kerken in Nederland waar de liturgische dispositie van het koor, inclusief sedilia en koorbanken, in haar oorspronkelijke toestand bewaard is gebleven

(Afb. 3).⁶ Wat Saenredam heeft weergegeven kan met dit alles goed worden verenigd. Het bouwsel staat op de liturgisch juiste plaats in het koor; de driedeling in de constructie suggereert dat de drie zitplaatsen van elkaar zijn gescheiden; de trede in het midden geeft ongetwijfeld de plaats van de priester aan. Het baldakijn is eveneens een gebruikelijk onderdeel van sedilia. Tegenwoordig zijn er nog maar weinig sedilia van voor de Reformatie in Nederland over. Behalve de sedilia in Ter Apel, die uit het begin van de zestiende eeuw dateren, vindt men stenen exemplaren in de Sint-Plechelmusbasiliek in Oldenzaal en de Bo-

Afb. 3. Kloosterkerk, Ter Apel. Kijk op de zuidzijde van het koor en de koorluiting (foto Instituut voor Liturgiewetenschap, Groningen).

Afb. 5. Cunerakerk, Rhenen. Gezicht op het koor. Naar een prentbriefkaart uit het begin van deze eeuw (Verz. H.P. Deys, Rhenen).

venkerk in Kampen.⁷ Houten sedilia zijn tegenwoordig nog zeldzamer dan die van steen. Het grote meubelstuk, dat nu in de zuiderkruisarm van de Cunerakerk in Rhenen staat, is vrijwel zeker het enige houten priestergeroelte van voor de Reformatie dat in een Nederlandse kerk bewaard is gebleven. Het eenvoudige, maar elegante meubel hoort zonder twijfel bij de koorbanken uit 1570, die nog wel op hun oorspronkelijke plaats in de kerk staan. Enkele oude foto's, die na de publicatie over dit meubelstuk in een eerder nummer van dit *Bulletin* aan het licht zijn gekomen, laten duidelijk zien dat het priestergeroelte inderdaad in het koor heeft gestaan, ook al is de vastgelegde opstelling niet de oorspronkelijke.⁸ Een foto uit 1892 toont het geroelte tegen het midden van de koorsluiting met houten banken ter weerszijden (Afb. 4). Blijkens een prentbriefkaart uit het begin van deze eeuw zijn deze banken later verwijderd. Interessant op deze foto zijn verder de nissen (sacramentsnis en piscina?) in de koorsluiting, die inmiddels ook zijn verdwenen (Afb. 5).

Het geroelte in Rhenen heeft geen afgescheiden zitplaatsen, maar qua opbouw doet het aan het rijk versierde exemplaar in Den Bosch denken: ook hier wordt de overhuiving gedragen door zuilen op hoge postamenten. De zittingen van dit geroelte zaten echter vast, terwijl die in Den Bosch verwijderd lijken te zijn of, wat waarschijnlijker is, opgeklapt waren toen Saenredam het geheel tekende.

Door de constructie die Saenredam heeft vastgelegd op te vatten als een priestergeroelte kunnen tevens enkele vermeldingen in de kerkrekeningen beter worden verklaard dan voorheen. De tekening toont een Renaissance meubel met een rijk versierd

baldakijn dat goed vergelijkbaar is met dat van de preekstoel, die nog steeds in het schip van de kerk staat; zo worden beide baldakijnen bekroond door een open lantaarn (Afb. 6). Aangezien men tegenwoordig algemeen aanneemt dat het baldakijn van de preekstoel in de jaren vlak na de beeldenstorm van 1566 is vervaardigd, ligt het voor de hand te veronderstellen dat ook het priestergeroelte in die tijd tot stand is gekomen. Het blijkt uit de kerkrekeningen dat er toen veel schrijn- en houtsnijwerk in opdracht is gegeven. Helaas valt uit de posten niet altijd even eenduidig op te maken aan welke inrichtingsstukken is gewerkt. Zo is er een paar keer sprake van een geroelte. Op 27 maart 1567 wordt Joachim Dincx, een 'screynwerker oft kistmaecker', uitbetaald voor 'zekere willigen plancken ende verbesicht aen het nyeuwe geroelte'.⁹ Op 29 november van dat jaar zijn drie stuivers gespendeerd 'aen bier dat men dronck doen [toen] men den stoel richtten [oprichtte]'.¹⁰ Tot op heden zijn er twee kandidaten voor dit geroelte genoemd: de bisschopszetel en de preekstoel. In beide gevallen levert dat een moeilijke verklaring op.

De preekstoel dateert van na 1541 en van voor 1566 (Afb. 6). In 1541 werd er bij legaat geld geschonken voor de vervaardiging ervan en in de processen-verbaal van de beeldenstorm staat vermeld dat het meubel gespaard is gebleven. Aangezien men een stijlverschil kan vaststellen tussen de kuip en het overdadig versierde baldakijn, is het aannemelijk dat dit laatste onderdeel pas na de beeldenstorm, in de jaren 1567 en volgende, is toegevoegd.¹¹ Mosmans' veronderstelling dat de reeds geciteerde mededeling 'doen men den stoel richtten' alleen op dit baldakijn betrekking zou hebben is echter geforceerd: het hoofd-

deel van de preekstoel stond er immers al.¹² Op gezag van Mosmans heeft men tot nu altijd aangenomen, dat ook de bisschopszetel gedurende de jaren 1567-1569 is vervaardigd (Afb. 2).¹³ Het is echter ook mogelijk dat dit al in 1563 was gebeurd, het jaar waarin Franciscus Sonnius, de eerste bisschop van Den Bosch, zijn plechtige intrede deed. Het is zelfs denkbaar dat de bisschop zijn zetel in de koorbanken zelf heeft moeten bekostigen. Het Bossche kapittel, beducht voor het verlies van privileges, was namelijk in het geheel niet gecharmeerd van de verheffing van de Sint-Jan tot kathedraal en heeft de bisschop op allerlei manieren tegengewerkt. Hoe dit ook zij, zoals hierboven al is aangestipt was de bisschopszetel eerder een aanpassing aan het koorgeroelte dan een meubel dat moest worden opgericht.

De interpretatie van de documenten wordt echter makkelijker door te veronderstellen dat het meubel uit de rekeningen het door Saenredam getekende priestergeroelte is. Gezien de overeenkomsten met het preekstoelbaldakijn kan dit 'geroelte' in 1567 heel goed 'nieuw' zijn geweest en bovendien kan men zich moeiteloos voorstellen dat dit grote meubel moest worden opgericht.

De maker van het geroelte is naar alle waarschijnlijkheid Jan Schalcken geweest. Deze Bossche schrijnwerker is van 1567 tot in 1570 met een groep medewerkers in de kerk actief geweest. Hij zal verantwoordelijk zijn geweest voor het timmermanswerk; voor de gesneden ornamentale en figuratieve onderdelen zal men één of meer beeldsnijders hebben gecontracteerd. In de kerkrekeningen is sprake van verscheidene 'antyxsnijders', onder wie Cornelis Bloemaert, de vader van de schilder Abraham Bloemaert.¹⁴ Uit het hoge honorarium dat hij toescheurde zou men kunnen afleiden dat hij belangrijk werk heeft geleverd, maar helaas kan het bewaard gebleven snijwerk niet met zekerheid aan wie dan ook worden toegeschreven. Wel kan men veronderstellen dat het figuratieve snijwerk van het preekstoelbaldakijn overeenkwam met dat van het priestergeroelte. Als ook de kwaliteit navolgent was, dan is het verlies van de sedilia eens te meer te betreuren.

Het voorafgaande kan nu als volgt worden samengevat. Het bouwsel rechts van het hoofdaltaar in de Sint-Jan, dat in 1632 door Saenredam werd getekend, is een priestergeroelte, naar alle waarschijnlijkheid het 'nyeuwe geroelte' dat in de kerkrekeningen over 1567 wordt genoemd. Het is uitgevoerd in het kader van de herstel- en verfraaiingswerkzaamheden na de beeldenstorm, vermoedelijk door de schrijnwerker Jan Schalcken. Aldus is een belangrijk onderdeel van de oorspronkelijke inrichting van de Sint-Jan nader bepaald.

Noten

- 1 C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* (Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst), 's-Gravenhage 1985; A.M. Koldewey, 'Pieter Saenredam had al getekend wat Matthieu Brouerius de Nidek beschreef: het doxaal en de koorbanken in de Sint Jan te 's-Hertogenbosch', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 38 (1987), 185-200; *De koorbanken in de St.-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1991.
- 2 W. Bergé, 'Het voormalige hoogaltaar in de Sint Jan', in: A.M. Koldewey (ed.), *In Buscoducis. Bijdragen*, Maarssen - 's-Gravenhage 1990, 439-463; idem, 'Nieuwe gegevens betreffende de meubilering van het koor der Sint Jan te 's-Hertogenbosch tussen 1610 en 1620', *Jaarboek Monumentenzorg* (1991), 96-113.
- 3 A.M. Koldewey (ed.), *In Buscoducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance*, Maarssen - 's-Gravenhage 1990, 44-45 (met oudere literatuur).
- 4 Peeters, op. cit., 351.
- 5 *The Oxford dictionary of the Christian church*, Londen 1957, 1236 s.v. 'Sedilia'; E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*, herz. druk, Utrecht - Antwerpen 1986, 327 s.v. 'Sedilia'; A. Reinle, *Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter*, Darmstadt 1988, 60-61.
- 6 Voor deze sedilia, Munsterse import van rond 1500, zie nu R. Karrenbrock, Evert van Roden, *der Meister des Hochalters der Osnabrücker Johanniskirche. Ein Beitrag zur westfälischen Skulptur der Spätgotik* (Osnabrücker Geschichtsquellen und Forschungen, 31), Osnabrück 1992, 45, 319-320.
- 7 E.H. ter Kuile, Twente (De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, IV/1), 's-Gravenhage 1934, 98; D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, 181-182; E.H. ter Kuile, 'Bouwgeschiedenis van de St.-Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen', *Bulletin KNOB* 71 (1972), 72-86, spec. 81-82.
- 8 V.M. Schmidt en M. Gudwin, 'De zogenaamde bisschopszetel in de Cunerakerk te Rhenen', *Bulletin KNOB* 90 (1991), 175-179. Ik ben dr. H.P. Deys, Rhenen, zeer erkentelijk voor het beschikbaar stellen van de foto's.
- 9 Peeters, op. cit., 350. Cf. J. Mosmans, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch* 's-Hertogenbosch 1931, 381 noot 3. Ik ben prof. Peeters zeer erkentelijk voor zijn commentaar op een eerste versie van dit artikel en de toezending van zijn uittreksels uit de kerkrekeningen. Het archief van de Sint-Jan is op dit moment (na-jaar 1992) niet raadpleegbaar vanwege een grootscheepse reorganisatie.
- 10 Mosmans, op. cit., 403 noot 7; Peeters, op. cit., 358.
- 11 Mosmans, op. cit., 403; J.S. Witsen Elias, *Koorbanken, koorhekken en kansels* (De schoonheid van ons land, 1), Amsterdam 1946, 64-66; Peeters, op. cit., 358-359.
- 12 Mosmans, op. cit., 403 en 430. Zo ook Peeters, op. cit., 358.
- 13 Mosmans, op. cit., 381; Peeters, op. cit., 337, 351; *De koorbanken in de St.-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1991, 67.
- 14 Mosmans, op. cit., 427-431; Peeters, op. cit., 337; M.J. Bok, 'Bloemaert en 's-Hertogenbosch', in: *In Buscoducis 1450-1629*, 551-554, spec. 551-552.

Afb. 6. Preekstoel, tussen 1541-1566, 1567-1569 ('s-Hertogenbosch, Sint-Janskathedraal; foto RDMZ).

De klokken van Giessen-Oudekerk en Oosterwijk

door R.F. van Dijk en H.J. van Nieuwenhoven

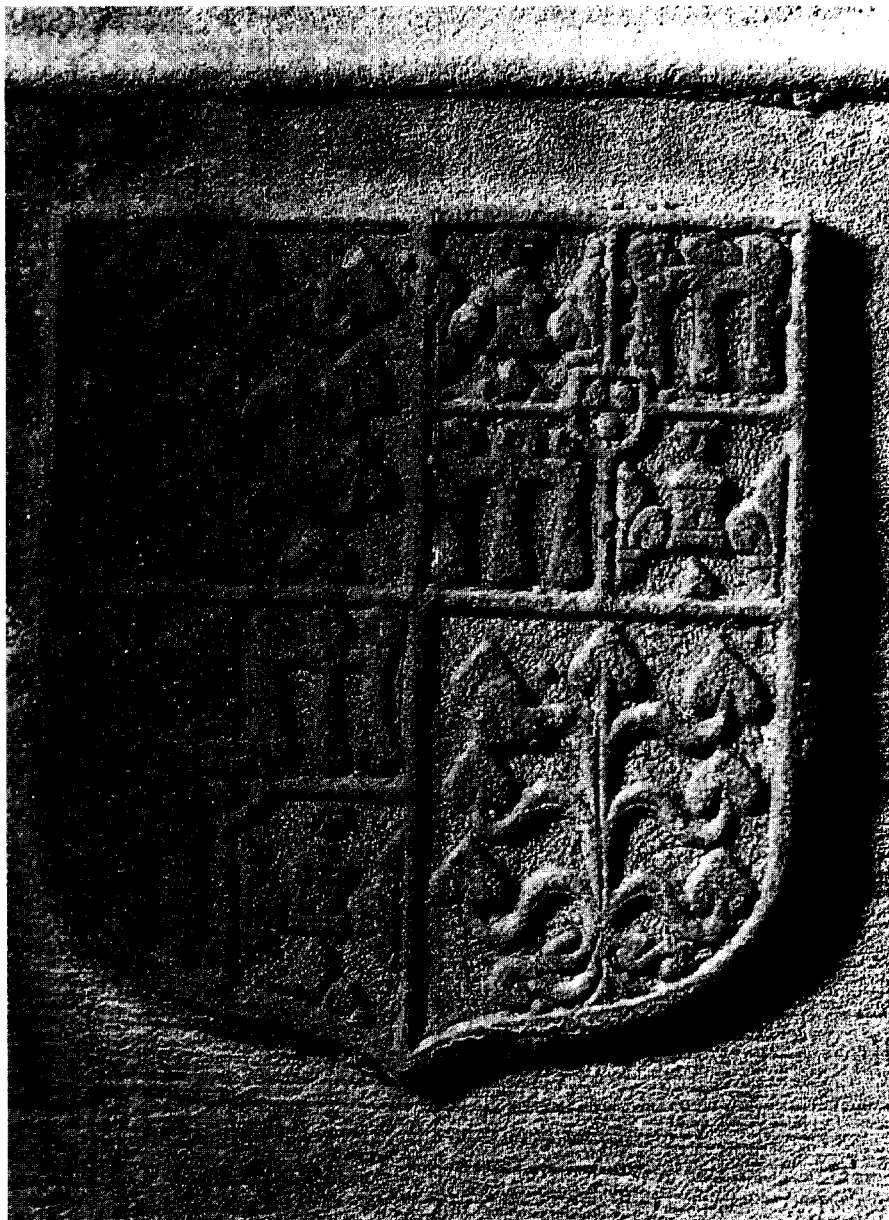
Archiefonderzoek kan de herkomst van oude klokken verklaren. Door twee toevallsvondsten (niet altijd is systematisch te zoeken) kwam er meer licht op de geschiedenis van de klokken van twee dorpen in Zuid-Holland.

Giessen-Oudekerk

Op 26 maart 1542 sloten de kerkmeesters van Giessen-Oudekerk (nu deel van Giesenburg) ten overstaan van schepenen van Gorinchem een overeenkomst met Jan Jaspers, meester-klokkengieter te 's-Hertogenbosch. Men vond namelijk de bestaande klok te klein. De klokken van de naburige dorpen Goudriaan en Hoornaar overstemden het geluid van het Oudekerkse exemplaar van ongeveer 25 h... (de rest van het woord is onleesbaar). Met toestemming van de pastoor, de ambachtsheer en de schout kreeg Jaspers de opdracht deze klok te vergieten en verzwaren tot een gladde, gave, ongekuilde en ongebuilde klok, zonder scheuren of reten en vooral groter dan enige andere klok in de Alblasserwaard.

Daartoe brachten de kerkmeesters de oude klok naar 's-Hertogenbosch en betaalden reeds een derde van de kosten voor het vergieten (f 4 per honderd pond) en het verzwaren "omtrent 400 of 500 van zijn spijs" (f 14 per honderd pond). Het werk moest klaar zijn op 24 juni, waarna de kerkmeesters de nieuwe klok konden ophalen. Het kraangeld kwam voor hun rekening, terwijl Jaspers de waag en de tol betaalde. Met de knechten verdrongen ze een gulden, op kosten van de kerkmeesters. Jaspers draaide op voor zes weken proefluiden, waarna hem nog een derde werd uitbetaald. Een half jaar later ontving hij het laatste derde. Sebastiaan Adriaans, waard in de Engel aan de Grote Markt te Gorinchem, stelde zich borg voor de kerkmeesters. De Gorinchemse tollenaarsknecht Willem Dirks stelde zich borg voor Jaspers.¹

Thans valt deze klok niet meer te bewonderen. Volgens een legende vorderden de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog de klok, maar trachtten de Oudekerkers hem voor een roemloos einde te behoeden. Ze haalden hem uit de toren en rolden hem op palen de weg over, richting het Oudekerkse bos. Daarbij moesten ze over het riviertje de Giessen, maar de daarin liggende laag ijs kon het gewicht niet dragen. Onder

Wapen op de klok van Oosterwijk (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, G. Dukker 1991).

onheilspellend gekraak verdween de klok naar een onpeilbare diepte bij het gat van Jan Baan, d.w.z. bij de Kaloeve. Nog lange tijd hoorde men bij stormachtig weer de klok luiden...²

Een kern van waarheid kan hierin wel zitten. Vóór de restauratie van de kerk was de klokkestoel aanzienlijk groter en kon meer belasting hebben dan voor de nu nog aanwezige luidklok uit 1446 nodig was. Ook is uit de stadsrekening van Gorinchem over de periode mei 1572 - april 1573 bekend, dat in de zeven dorpen van het Land van Arkel, waar Giessen-Oudekerk net buitenviel, klokken werden opgehaald.³ Gorinchem werd op 26 juni 1572 ingenomen door de Watergeuzen. Dezen komen meer dan de Spanjaarden in aanmerking voor klokkenroof, want laatstgenoemden hadden toch alle belang bij een goed geoutilleerde Rooms-Katholieke kerk. Nu zijn de bewoners van deze streek reformatorisch gezind en leggen de verantwoordelijkheid voor de roof liever bij de Spanjaarden.

Eerdergenoemde klok uit 1446⁴ heeft niet altijd in Giessen-Oudekerk gehangen, want eind zestiende eeuw was daar helemaal geen klok. Giessen-Oudekerk eiste toen een klok op die hing in de Nieuwkerk te Dordrecht en waarvan men beweerde dat die uit Giessen-Oudekerk afkomstig was.⁵

Oosterwijk

Op 21 november 1548 loste de Gorinchemse herbergier en zilversmid Peter van Grootvelt twee erfrenten af. Deze renten kwamen ten goede aan de kerkmeesters van Oosterwijk, berustten op een stuk vriend in het Bakkersweer en op een stuk land in de Breehoeve (beide te Oosterwijk) en bedroegen resp. 5 en 4,5 stuiver per jaar.

In 1545 had Van Grootvelt zich verbonden jaarlijks aan enkele particulieren *f* 6 dan wel *f* 7 te betalen, beide af te lossen met *f* 100, ofwel met ongeveer een vijftienvoud van de jaarlijkse last.⁶ Een rekensom leert dat de kerkmeesters van Oosterwijk ruim *f* 7 ineens ontvingen, althans als de aflossing hier ook op de penning vijftien gesteld was. Dat geld, en waarschijnlijk nog heel wat meer, gebruikten de kerkmeesters voor de aanschaf van een klok, die geleverd werd door de graaf van Buren.⁷ Dat was toen Maximiliaan van Egmond; zijn dochter Anna huwde later met prins Willem van Oranje.

Genoemde luid- en slagklok is vermoedelijk afkomstig uit Frankrijk en gegoten in 1502 met een diameter van 85,7 cm. De naam van een gieter is niet meer leesbaar, aangezien de klok door corrosie is aangetast. In de tekstband staat: FRANCHOISE EST MON NON GHIER (?) TENUD (?) L'AN MDII DEUS MI FONDUE.⁸

Maximiliaan van Egmond was in 1531 gehuwd met Françoise de Lannoy.⁹ Haar geboortejaar is niet bekend, maar zou eventu-

eel 1502 kunnen zijn. Toch is het onwaarschijnlijk dat de klok naar haar verwijst. Er komt namelijk een wapen op voor, dat niet van Françoise de Lannoy is, noch van haar man.¹⁰ Gezien de vermoedelijk Franse herkomst van de klok lijkt het meer voor de hand te liggen dat Maximiliaan hem als oorlogsbuit meenam van een veldtocht in Frankrijk. In dienst van Karel V nam hij daar in 1537 twee steden in, nl. Saint-Pol in Artois en Montreuil-sur-Mer in Picardië. Mogelijk was de klok in 1502 door een vooraanstaand persoon geschonken aan de kerk van een van die steden.

Het wapen op de klok kan als volgt worden beschreven:

gevierendeeld:

1 en 4 een uitgerukte linde

2 en 3 nogmaals gevierendeeld:

1 en 4 een puntig gedekte burcht met boven, onder, links en rechts een gespleten lelie

2 en 3 drie figuren (?)

hartschild: drie bezanten

Dit wapen komt niet voor bij Rietstap. Het hartschild zou echter kunnen wijzen op de Picardische familie Des Rotours. In de tijd dat de klok gemaakt werd, was écuyer Jean III heer van Les Rotours, Le Sacq, Fumeson, L'Eveillerie enz.. Hij was een zoon van Robert des Rotours en Jeanne de Raveton en was getrouwd met Denise de Fallais.¹¹

De in het wapen voorkomende linde kan ook gezien worden als een krielelaar. Dit wapenfiguur wordt bijna uitsluitend gevoerd door families in Picardië en Artesië,¹² zoals de zeer vooraanstaande familie Créquy.

Samenvatting

In 1542 kreeg de kerk van Giessen-Oudekerk een nieuwe klok, die vermoedelijk in 1572 door de watergeuzen werd omgesmolten. In 1548 kreeg de kerk van Oosterwijk een klok uit 1502, die vermoedelijk in 1537 als oorlogsbuit uit Noord-Frankrijk was meegenomen.

Noten

- 1 Gemeentelijk Archief Gorinchem, Rechterlijke Archieven van Gorinchem en het Land van Arkel, inv.nr. 127, f. 81; inv.nr. 68, f. 45v.
- 2 Wetenswaardigheden over de kerk te Giessen-Oudekerk / Dick van den Dool. - Giessenburg : [s.n.], 1983. - p. 9-12.
- 3 GAG, Archief Stadsbestuur, inv.nr. 1416, f. 68v, 91, 111v, 116, 118v.
- 4 Beschreven in: Klokken en klokkengieters : Bijdragen tot de campanologie / door de Historische Commissie van de Nederlandse Klokkenspel-Vereniging. - [S.l.] : NKV, 1963. - p. 253. Ook beschreven in: De Alblasserwaard / door Catharina L. van Groningen. - Zeist : Rijksdienst voor de Monumentenzorg ; Zwolle : Waanders, 1992. - (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst). - p. 199. Zie verder: De Giessen-Oudekerkse torenklok / Janny Oubelkas-Lock. In: De kroniek : Kwartaalblad van de Geschiedkundige Vereniging Giessenburg en Schelluinen, 11e jaargang, nr. 3 (sep. 1990), p. 67-68.
- 5 Classicale acta 1573-1620 : Particuliere Synode Zuid-Holland : Classis Dordrecht 1573-1600 / bewerkt door dr. J.P. van Dooren. - 's-Gravenhage : Martinus Nijhoff, 1980. - (Rijks Geschiedkundige Publicatiën ; kleine serie ; 49). - p. 316, 448, 517.
- 6 RA 71, f. 63 en 75
- 7 RA 127, f. 555.
- 8 De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk / door Catharina L. van Groningen. - 's-Gravenhage : SDU ; Zeist : Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1989. - (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst). - p. 301.
- 9 Genealogie der heren en graven van Egmond / door dr. A.W.E. Dek. - 's-Gravenhage : [s.n.], 1958. - p. 67.
- 10 Prins Willem van Oranje 1533-1933. - Haarlem : H.D. Tjeenk Willink, 1933. - p. 104-105.
- 11 Nobiliaires généraux de France, ou recueil des jugements souverains de noblesse : Picardie : Généralité d'Amiens. - Paris : Béthune, 1829. - (Archives généalogiques et historiques de la noblesse de France).
- 12 Rietstap's handboek der wapenkunde. - 4e druk / door C. Pama. - Leiden : E.J. Brill, 1961. - p. 167.

Torenhoge misverstanden?

Een reactie op K. van der Ploeg 'Wat kan architectuur in de Middeleeuwen betekenen? Naar aanleiding van A.J.J. Mekking, Het Spel met toren en Kapel. Bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht, Zutphen 1992.'

Toen Kees Van der Ploeg mij liet weten dat hem gevraagd was mijn inaugurele rede voor het Bulletin te bespreken, was ik blij met deze belangstelling. Omdat ik uit ervaring weet hoeveel zaken niet, of anders geformuleerd, in een recensie terecht komen als er vooraf een gesprek heeft plaats gehad tussen betrokkenen, stelde ik hem voor op korte termijn bij elkaar te komen. Van der Ploeg gaf er echter de voorkeur aan de traditionele scheiding tussen auteur en recensent te handhaven, zodat er eerst een bespreking zijnerzijds zou worden afgedrukt waarop ik dan weer zou kunnen reageren. Toen ik niet lang daarna de kopij van hem ter lezing ontving, werd mij al direct duidelijk dat een reactie mijnerzijds niet achterwege mocht blijven. Zodra de recensie in aflevering 3/4 van de jaargang 1992 was verschenen, ging ik aan het werk. Ik moet eerlijk bekennen dat het mij niet is meegevallen: het niveau van de bespreking niet en ook niet de tijd die het formuleren van deze reactie mij heeft gekost. Mijn aanvankelijke wrevsel sloeg na enige tijd echter om in enthousiasme. Van der Ploeg dwong mij ertoe mijn theorie over het allegorische gebruik van architectuur in de Middeleeuwen op een aantal wezenlijke punten nader uit te werken en opnieuw te formuleren. Ik merkte dat ik verder dan ooit doordrong in wat ik als het wezen beschouw van de middeleeuwse architectuur-copie. Het resultaat is de meest complete, en naar ik hoop ook de meest bevattelijke beschrijving die ik tot nogtoe van dit verschijnsel heb gegeven. En dit alles dank zij mijn recensent!

1. Over de Middeleeuwen

In ons land, waar de belangstelling voor de Middeleeuwen zich al zo'n vijftien jaar in een hoogconjunctuur mag verheugen, verwondert het dat iemand als Van der Ploeg nog van mening is '(...) dat de middeleeuwse een logische standvastigheid wordt opgedrongen, die mij te modern aan doet voor deze periode (p. 129, k.2)'. Het cliché van de 'duistere Middeleeuwen' is blijkbaar heel hardnekkig! Ook de zin die mijn recensent op de voorafgaande doet volgen geeft te denken: 'Huiszinge heeft er indertijd op gewezen dat in de Middeleeuwen het concrete gedrag zonder verband met de aangehangen denkbeelden kan zijn, ja zelfs ermee in tegenspraak (...)'. Waren de 'middeleeuwers' nu modern of niet? Ofschoon hij het niet schijnt te beseffen, snijdt Van der Ploeg hier een thema aan uit de discussie over de wordingsgeschiedenis van het menselijk brein dat door het veel verkochte en omstreden boek 'De tranen van de krokodil' (1989) van prof. dr. P. Vroon nog onlangs een breed publiek heeft bereikt. De auteur stelt hierin dat de discrepantie tussen leer en leven uit de archeologie van onze, nog deels reptieleuze, hersenen moet worden verklaard. Tenslotte lijkt het mij onnodig dat Van der Ploeg zich zorgen maakt over het abstractievermogen van de 'middeleeuwse mens' (p. 122, k.3). Niets wijst er immers op dat dat minder was dan het onze.

2. Over de betekenis van de uitmonstering van het kerkgebouw

Relatief onbelangrijk voor het verloop van zijn be-

toog, maar toch wel erg storend als weergave van de geschiedenis van de decoratie van het middeleeuwse kerkgebouw is de passage die Van der Ploeg aan dit aspect wijdt in het eerste tekstblok van de tweede kolom van p. 122. Hij stelt daar dat 'Wat in de vroege middeleeuwen door het gebouw zelf kon worden uitgedrukt, (...) nu [lijkt] te zijn verschoven naar de decoratieprogramma's in beeldhouwwerk, gebrandschilderd glas en muurschilderingen(...)'. Men zou, ietwat schematiserend, kunnen zeggen dat de ikonografie van de architectuur (buiten de decoratiesaksische wereld ikonologie van de architectuur genaamd, AJM) meer en meer wijkt voor die van de beeldende kunst. Natuurlijk komen er ook in het romaans decoratieprogramma's voor aan portalen en kapitelen, maar deze zijn vooral in Frankrijk te vinden (...). Van der Ploeg probeert hier, tegen de algemene overtuiging in, een parallel te construeren tussen het vermeende verlies aan symbolische betekenis van de architectuur, na de zogenaamde romaanse periode, en de door hem veronderstelde toename van betekenisrijke voorstellingen aan het kerkgebouw. Op het vermeende verlies aan symbolische betekenis kom ik terug in paragraaf 4. Hier wil ik een samenvatting geven van de, door niemand in essentie betwiste, communis opinio onder vakgenoten op dit punt.

De doorgaans aanzienlijke muur- en gewelfvlakken van het 'vroege' kerkgebouw werden als regel benut voor beschildering, iets dat Van der Ploeg tot mijn verbazing onvermeld laat. Niets wijst erop dat de iconografische programma's van deze twee-dimensionale decoratie minder sterk gerelateerd waren aan de structuur, de functie en de betekenis van het gebouw, dan de, doorgaans latere, sculpturale. Als de muur- en gewelfvlakken van het kerkgebouw, door de sterkere geleding ervan – iets dat reeds aanvangt rond 1100 met de introductie van het zogenaamde gebonden systeem – en door de vergroting van het vensteroppervlak vanaf het midden van de twaalfde eeuw, minder geschikt worden voor grote picturale programma's, nemen deze in aantal en omvang af. Als ze tenminste niet juist op de ramen terugkeren, zoals in de 'hoog gotische' Sainte-Chapelle te Parijs, waarvan de wanden in de bovenkerk voor het overgrote gedeelte uit glas bestaan. Dat de uitbeelding van verhalende of allegorische voorstellingen in steen aan portalen en elders aan het kerkgebouw zich vooral in Frankrijk zou hebben voorgedaan moet sterk worden gerelativeerd. De inhoudelijke implicatie van deze bewering, dat de symbolische betekenis van de architectuur van het Franse kerkgebouw daarom zwakker zou zijn geweest dan in andere landen van Europa, moet als volledig ongegrond van de hand worden gewezen.

Veel ernstiger voor de strekking van het betoog van Van der Ploeg is het feit dat dit wordt ontsierd door fouten en slordigheden waar het fundamentele kwesties van methodische aard betreft.

3. Over de relatie tussen concept, stijl en betekenis

Uit alles blijkt dat Van der Ploeg zich niet heeft afgevraagd met welke aspecten van de architectuur een mogelijke symbolische betekenis was verbonden en door welke instanties, die bij het tot stand

komen van een gebouw waren betrokken, deze betekenis eventueel werd geïntroduceerd. Dit is vooral een gevolg van het feit dat de auteur zich, ook al lijkt bij oppervlakkige lezing het tegendeel het geval, geen rekenschap heeft gegeven van zijn eigen standpunt inzake architectuurhistorische methodiek. Hij gaat uit van een verabsoluteerde stijlhistorische benadering en de bijbehorende misverstanden omtrent de rol van de bouwmeester en het ontstaan van bouw- en siervormen. Deze benadering is niet alleen reeds lang achterhaald, maar sluit bovendien het bestaan van politiek getinte architectuur-symboliek, zoals die door mij bijvoorbeeld wordt herkend in het gebruik van het concept van de Domtoren, categorisch uit. Van der Ploeg zou een helder betoog hebben kunnen schrijven als hij zich van deze consequentie bewust was geweest. Hij verworpt het voorkomen van politiek-historische symboliek echter niet, waardoor hem niets anders rest dan, wanneer hij dat nodig acht, deze op grond van methodisch niet onderbouwde gelegenheden-argumenten te bestrijden.

Wellicht is ditzelfde gebrek aan methodisch bewustzijn er de oorzaak dat hij zo nonchalant omspringt met een cruciaal adjectief als 'stilistisch'. Op een en dezelfde pagina zegt hij namelijk het volgende: '(...) ik ben daar niet zo zeker van, want het zou betekenen dat ook stilistische kenmerken betekenisdragers kunnen zijn' (p. 124, kolom 2), en verder: 'Men kan weliswaar aanvoeren dat de historische omstandigheden veeleer naar Utrecht dan naar Naarden wijzen, maar daarmee wordt een vermeende stilistische verwantschap er nog niet waarschijnlijker op' (kolom 3). In het eerste citaat vraagt Van der Ploeg zich af of een bouwtrant of stijl kan verwijzen naar een niet-kunstzinnige betekenis. In het tweede citaat gaat hij ervan uit dat dit inderdaad mogelijk is, maar volgens hem is dat in het bewuste geval niet aan de orde. Het probleem dat Van der Ploeg in het eerste citaat aansnijdt, is al enige decennia onderwerp van discussie onder kunsthistorici die zich bezig houden met de beeldende kunsten. Het is een zeer interessant probleem, ook voor de geschiedschrijving

Afb. 1. De 'Toren van David' wordt door engelen met vuurmonden tegen het kwaad verdedigd. Titelprent van 'Supplementum Cellifodine' (Supplement op de hemelse 'Fundgrube') (1490-1502) van Johannes von Paltz.

van de architectuur, maar – en hier stuit men op een volgende slordigheid van de auteur – het werd door mij nergens, direct noch indirect, ter sprake gebracht. Ik heb de kwestie van de stijl namelijk bewust buiten beschouwing gelaten omdat deze hooguit in negatieve zin van belang is voor mijn betoog. Voor alle duidelijkheid: onder stijl wordt hier, zoals gebruikelijk, de manier ('maniera' lt.) verstaan waarop een bepaalde groep van bouwlieden uitvoering heeft gegeven aan het architectonische concept. De niet-artistieke betekenis van de torens die ik heb onderzocht wordt daarentegen zichtbaar gemaakt door middel van het concept. Dat wil zeggen: door middel van de hoofdvormen van het bouwlichaam en de geleiding van de wanden. Dit blijkt onder andere uit het feit dat de stijl waarin de torens zijn uitgevoerd het concept niet heeft beïnvloed. Dat Van der Ploeg dit niet heeft opgemerkt leest men in hetgeen hij met betrekking tot de Cunerakerk te Rhenen beweert: 'Bij een nauwkeurige beschouwing vallen er echter ook Nederrijnse kenmerken aan de toren van Rhenen te ontdekken. Zo wordt het portaal, dat door een middenstijl in tweeën is gedeeld, met het venster daarboven in een diepe nis gevat. Van deze en de meeste andere nissen hebben de dagkanten een typisch Nederrijns hol profiel. De benedenverdieping wordt verder begeleid door overhoekse steunberen, weliswaar niet zo prominent als in Zaltbommel, maar onmiskenbaar verwant aan het Nederrijnse schema. Het lijkt mij daarom dat er niet zozeer sprake is van een bewuste verwijzing met politieke oogmerken, maar dat het veeleer gaat om een versmelting van het oudere Utrechtse type met het vormenrepertoire dat rond 1500 in de Nederrijnse gotiek in zwang was. Met andere woorden: in de eerste plaats zal de architect verantwoordelijk zijn geweest voor het uiterlijk.' (p. 125, kolom 1 en 2). Bij mijn recensent lopen concept en vormgeving kras door elkaar. Daarom ziet hij er ook geen been in een type bouwwerk met de vormgeving ervan te laten 'versmelten', ofschoon het hier om grootheden van een geheel andere orde gaat die nooit gelijktijdig maar steeds na elkaar werden vastgesteld. De hoge en diepe nis die het portaal en het venster van de onderste geleding omvat wordt door Van der Ploeg evenmin herkend als een van de meest gereproduceerde onderdelen van het concept van de Domtoren. Hij doet het daarentegen voorkomen alsof dit een kenmerk zou zijn van de zogenaamde Nederrijnse bouwstijl. Dit gaat hooguit op voor het holle profiel. In principe zou een constructief element als de overhoeks geplaatste steunberen tot het concept van een bouwwerk kunnen behoren. Zoals Van der Ploeg al suggereerde spelen deze echter nauwelijks een rol in het 'Erscheinungsbild' van de Cuneratoren en kunnen daarom tot het persoonlijke 'vocabulaire' van de meester-steenhouwer worden gerekend die de leiding had over de uitvoering van het concept dat door de opdrachtgever was goedgekeurd. Het is weinig consequent dat hij vervolgens zwijgt over het voorkomen van haaks geplaatste steunberen aan de onderste geleiding van de Onze-Lieve-Vrouwetoren te Amersfoort en aan die van de toren van bisschop David te Wijk-bij-Duurstede, ofschoon het voorbeeld van beide, de Domtoren, geen steunberen heeft. Zoals steeds weer opnieuw blijkt uit tal van schriftelijke bronnen had ook in de (late) Middeleeuwen de opdrachtgever het laatste woord en hield hij er soms uitgesproken opvattingen op na als het om het concept ging. Daarbij werd hij niet in het minst gehinderd door de complicaties van het bouwbedrijf, anders dan Van der Ploeg stelt, omdat deze blijkbaar ook op dit punt concept en uitvoering met elkaar verwart. Voor de verwezenlijking van de plannen werd immers, zoals nog steeds, een min of meer bekwame vakman ingehuurd? Nieuw

we en zeer overtuigende aanwijzingen voor deze gang van zaken zal men kunnen aantreffen in de monografie van Dr. Leonhard Helten over meester Rutger van Keulen, en de bouw van de twee grote parochiekerken van Kampen, een boek dat in de Clavis Reeks voor 1994 is gepland.

Aan het begin van deze paragraaf wees ik er al op dat Van der Ploeg uitgaat van een verkeerd beeld van de rol van de leider van een bouwé-quippe – door hem anachronistisch architect genoemd – en van een minstens even betwistbare visie op de receptie en de verandering van bouw- en siervormen. Beide misverstanden hebben zich in de loop van de negentiende eeuw stevig genesteld in de kunsthistorische literatuur, en zijn daar, ondanks het feit dat zij steeds weer opnieuw worden bestreden, blijkbaar niet uit weg te branden.

Mijn criticus koestert kennelijk nog de romantische fictie van de vrij-scheppende bouwmeester, anders begrijp ik niet hoe hij tot de volgende uitspraak is gekomen: '(...) in de eerste plaats zal de architect verantwoordelijk zijn geweest voor het uiterlijk (p. 125, kolom 2)'. Dat de keuze voor bepaalde bouwvormen in eerste instantie de zaak was van de opdrachtgever, heb ik hier en elders reeds bij herhaling betoogd en beargumenteerd. Dat ook siervormen het onderwerp van bewuste, tevoren gemaakte menselijke keuzes konden zijn, of tenminste hun ontstaan te danken hebben aan de bewuste handeling van een werkman die, al of niet variërend, weergaf wat hij elders had gezien en geleerd, heeft Van der Ploeg onvoldoende tot zich laten doordringen. Vandaar dat hij zich in zijn benadering een klakkeloze(?) aanhanger toont van versleten evolutionistische theorieën, die wellicht in sommige takken van de natuurwetenschappen hun nut hebben bewezen, maar die in de geschiedschrijving van de kunst slechts onheil hebben gesticht: 'Verder lijkt het zo te zijn dat er zich door de eigen dynamiek van het bouwbedrijf een rijk vormenrepertoire ontwikkelt, dat in elk geval beduidend minder dan in de vroege middeleeuwen zinnebeeldig kan worden geduid, maar veeleer puur architectonisch middel is' (p. 122, k. 1 en 2 en p. 125, k. 2). De hogere, nog door niemand waargenomen macht van de 'eigen dynamiek van het bouwbedrijf' die als een immanente kracht de mens tot het willoze werktuig zou hebben gemaakt van een eveneens nimmer geconstateerd autonoom ontwikkelingsproces van vormen speelt zich af tegen de achtergrond van het misverstand waarover ik het in de volgende paragraaf wil hebben.

4. Over het zogenaamde verschil in 'symbolisch gehalte' tussen Romaans en Gotiek

Wellicht de grootste beoordelingsfout die de grondlegger van de architectuur-ikonologie Günter Bandmann ooit maakte, is dat hij niet heeft onderkend dat architectuur en symboliek onlosmakelijk en voor alle tijden met elkaar zijn verbonden. In het korte laatste hoofdstuk van zijn 'magnum opus', 'Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger' (Berlin 1951) betoogt hij dat de gedeeltelijke bevrijding van de kloosterordes uit de greep van de grondheren en de opkomst van de burgerlijke samenleving het einde betekenden van de historisch-symbolische betekenis van de kerkelijke architectuur. Dat de beide verschijnselen hooguit een verschuiving in de historisch-symbolische betekenis teweeg hebben gebracht, is sindsdien door tal van auteurs, waaronder ikzelf, met kracht van argumenten aangetoond. Hoe hardnekkig een eenmaal toegekende betekenis juist verbonden kan blijven met een bepaald type gebouw, bleek nog maar kort geleden op verras-

sende wijze uit het verslag dat Kees van der Linden in Oud-Holland (1990) deed van zijn onderzoek naar de symboliek van het gedeelte van de Nieuwe Kerk te Haarlem, dat door Jacob van Campen werd verzorgd. Alsof het hier een Middeleeuws kerkgebouw betrof had de Haarlemse vroedschap bepaald dat het bedehuis voor de aanhangers van de nieuwe religie moest worden geconiceerd als een nabootsing van de Tempel te Jerusaleem.

De Tempel was al sinds vroeg-christelijke tijden een van de belangrijkste metaforen van de Hemeelse Stad. Deze kosmische verblijfplaats van God en zijn Heiligen werd op een speciale wijze verbeeld door een aantal kathedrale kerken die sedert het midden van de twaalfde eeuw in de hoofdplaatsen van de zogenaamde koninklijke bisdommen van Frankrijk verzezen in een trant die wij gewend zijn gotisch te noemen. De bekende Duitse kunsthistoricus Hans Sedlmayr was een van eersten die hierop heeft gewezen, en wel in zijn boek 'Die Entstehung der Kathedrale' (Zürich, 1950). In datzelfde boek beweert hij dat het gotische gebouw, meestal niet zoals het romaanse in afzonderlijke hoofddelen kan worden ontleed, zodat de betekenis-aspecten ook minder gemakkelijk aan een wel omschrijfbaar bouwdeel konden worden gehecht, en daardoor noodzakelijkerwijze globaler werden. Van der Ploeg neemt niet alleen deze uiterst aanvechtbare these van Sedlmayr over maar combineert haar bovendien met de reeds hiervoor bestreden 'eigen dynamiek van het bouwbedrijf' tot een eigen verklaring voor de vermeende vermindering van de symbolische betekenis van de architectuur van de Gotiek (p. 121, k.2 en 122, k. 1 en 2). Het is niet moeilijk Sedlmayr's these te ontkrachten. Men hoeft daarvoor alleen maar te denken aan de grote massa niet-overwelfde Romaanse kerken, waarvan de elfde-eeuwse Pieterskerk te Utrecht een goed bewaarde representant is. Het schip en de zijbeuken van deze kerkgebouwen zijn op geen enkele wijze in overzichtelijke traveeën ingedeeld. Indien men via het concept van het eigen kerschip de betekenis wilde incorporeren die was verbonden met het overeenkomstige bouwdeel in een andere kerk, dan was men gedwongen dat andere schip in zijn geheel te kopiëren. In een gotische kerk kon men zich, omdat het schip doorgaans is opgebouwd uit een herhaling van duidelijk van elkaar gescheiden identieke traveeën, die telkens samenvallen met een gewelf-eenheid, beperken tot de 'reproductie' van een of meerdere traveeën. Een sterk vergelijkbare situatie kan men echter ook al aantreffen in Romaanse kerkoschepen die zijn overwelfd volgens het zogenaamde gebonden stelsel. Ook hier is het schip opgedeeld in duidelijk van elkaar te onderscheiden gewelf-eenheden, zij het dat deze telkens twee openingen van de schiparcade omvatten omdat de gewelfvakken op vierkante grondslag zijn gebouwd, en niet op een rechthoekige zoals meestal het geval is in een gotische kerk. Ook voor de copieerbaarheid – want daarom gaat het in feite als we spreken over het symbolische gebruik van architectuur – van de overige bouwdelen van een kerk maakt het volstrekt niet uit of deze romaans of gotisch is. In beide gevallen zijn belangrijke gedeelten als het transept, het koor en de westpartij moeiteloos te onderscheiden, en niet alleen door de structuur van de plattegrond en de opstand maar ook door de – vaak geheel verschillende – bouwvormen en decoratie die per bouwdeel werden toegepast. Wat de bouwvormen, en soms ook de decoratie betreft, mag men dan weer verwachten dat deze welbewust op gezag van de opdrachtgever aan een ander gebouw werden ontleend omdat men deze om uiteenlopende redenen van historische aard in het eigen gebouw opgenomen wilde zien. Dit alles is geen ontdekking van mijzelf, maar een consta-

Afb. 2. Allegorie op de *magister operum* (meester steenhouwer/bouwmeester) (rechts) en de *magister fabricae*(?) (toezichthouder op organisatie en financiën van de bouw) (links) als 'levende stenen' omdat zij zich met hart en ziel hebben ingezet voor de bouw van de kathedraal van Basel. Dit reliëf uit de tweede helft van de twaalfde eeuw werd ingemetseld in de binnenzijde van de noordwestelijke muur van de kerk (foto van de auteur naar het afgietsel in het Stadt- und Münstermuseum te Basel).

tering die al enige decennia geleden werd gedaan en die een belangrijke impuls heeft gegeven aan het onderzoek naar de symbolische betekenis van gotische architectuur (p. 121, k. 1, p. 122, k. 2). Hieruit is in Duitsland een belangrijke nieuwe school van architectuur-ikonologen voortgekomen met als nestor Prof. Dr. Hans-Joachim Kunst, hoogleraar aan het Kunsthistorisch Instituut van de Philipps-Universität te Marburg. Geestverwanten en leerlingen van hem zoals Dieter Kimpel, Robert Suckale en Wolfgang Schenckluhn geven op het ogenblik, zelfs in Frankrijk, de toon aan als het gaat om onderzoek naar gotische bouwkunst. Ik heb mij er zeer over verbaasd dat Van der Ploeg van dit alles geen weet lijkt te hebben, hoewel hij Kunst wel citeert (p. 125, k.3).

5. Over het gebruik en het karakter van architectonische elementen als symbolische vormen

5.1. Architectuur als historische bron

Wij kunsthistorici lijden aan een levensgroot minderwaardigheidscomplex ten opzichte van de wetenschappen die met teksten werken. Wij deinzen er meestal voor terug om onze eigen bronnen, de objecten en voorstellingen die wij bestuderen, direct te interpreteren. Wij voelen ons pas 'veilig' als wij er een tekst naast kunnen leggen. Volgens mij is dat een gevolg van de fixatie van onze cultuur op het geschreven woord, het visuele is al zeer vroeg als minderwaardig beschouwd. God is het woord ('logos') en het beeld leidt maar tot 'afgodering' en andere 'ondeugden'. In de inleiding op mijn proefschrift (De Sint-Servaaskerk te Maastricht.

Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200, Zutphen 1986), heb ik reeds de nodige aandacht besteed aan het object als historische bron. Daar wordt onder andere de volgende, behartenswaardige uitspraak van Bandmann geciteerd die ook hier zeer op zijn plaats is: 'Der Historiker sieht die Kunstwerke als Illustrationen zur politischen Geschichte, der Liturgiegeschichtler sieht im kirchlichen Bauwerk ein zweckhaft und endlich perfekt durchorganisiertes Gebilde für die liturgischen Handlungen (...). Bei dieser Überbetonung der eigenen Quellen wird vergessen, dass sowohl das Kunstwerk wie die Rechtsurkunde, wie die liturgische Form verscheidene, aber gleichartige Äusserungen eines Gemeinsamen sind und alle als Quelle zu diesem Gemeinsamen dienen können'. Omdat deze media zich zowel van een eigen 'taal' bedienen als een eigen functie hebben is het van primair belang beide zo precies mogelijk te analyseren. Het analyseren van de architectuur als tekensysteem was tot nogtoe het hoofddoel van elke architectuur-ikonoloog. Of het gebruik van architectuur als drager van symbolen altijd voortkwam uit de behoefte te communiceren met de beschouwer is echter zeer de vraag en zal hierna nog aan de orde worden gesteld. Voorzover dit wel het geval was, valt op dat deze gebouwd 'mededelingen' vaak krachtiger zijn dan de gelijktijdige schriftelijke formulering ervan. Dit heeft zeker te maken met het 'statement'-achtige karakter van architectuursymboliek die immers uit 'citaten' en niet uit losse 'woorden' is opgebouwd welke, naar believen, tot steeds weer andere 'zinnen' kunnen worden gegroepeerd. Een voorbeeld: de discussie die werd en wordt gevoerd naar aanleiding van mijn publicaties over de Domtoren en zijn 'copieën' (In: 'Annus Quadriga Mundi', Zutphen 1989 en het onderhavige 'Het spel met Toren en Kapel') draait telkens om de vraag wie de opdrachtgever was. Terwijl uit de schriftelijke overlevering moet worden opgemaakt dat primair het Utrechtse Domkapittel was betrokken bij de realisering van het bouwwerk, wijst niets in de vormgeving ervan op het grote aandeel van het kapittel. Integendeel: het concept van de Domtoren is ontleend aan dat van de seigneurale eigenkerk. In plaats van het dubbeltorenfront, dat in het eerste kwart van de veertiende eeuw juist in de stad Utrecht al gedurende bijna drie eeuwen het kenmerk bij uitstek was van de kapittelkerk, koos men voor de enkele, monumentale toren met op de verdieping een kapel voor de landsheer van Sticht en Oversticht: de bisschop van Utrecht. Om te benadrukken dat het hier ging om het machtsymbool van de vorst-bisschop werden zijn voorgangers afgebeeld ter weerszijden van de grote doorgang op de begane grond van de toren. Dit is bepaald geen iconografisch cliché: men zal het zelden aantreffen aan een kathedraal. Minstens zo zeldzaam is de monumentale poort, die als de 'gotische' vertaling moet worden gezien van een veel oudere voorganger, een poortgebouw dat ook al bisschoppelijke vertrekken herbergde waaronder een aan Michaël gewijde seigneurale kapel. Het 'statement' van de Domtoren is dat de bisschop van Utrecht een zeer aanzienlijke en machtige landsheer was. Of hijzelf de drijvende kracht achter deze onderneming was, of hij de financiering ervan voor zijn rekening heeft genomen en of hij wel zo machtig was als de toren doet vermoeden, is van geen enkele invloed op de strekking van de stenen 'boodschap'. De bisschop was de belichaming van de hoogste legitieme bestuurlijke instantie in het Over- en het Neder-Sticht. Een treffende parallel voor de beelden die vroeger de doorgang onder de Domtoren flankerden vormden de, eveneens verdwenen, afbeeldingen van de bisschoppen van Utrecht in de context van, wellicht alle, raadhuisen

in zijn territorium. Een nog ongepubliceerd bericht uit 1479 vermeldt dat afbeeldingen van de Utrechtse bisschoppen in de 'raadkamer' van het Zwolse raadhuis waren opgehangen. Bekend was reeds dat de afbeeldingen van de Utrechtse bisschoppen in 1537 bij de machtsovername door Karel V uit het stadhuis van zijn 'hoofdstad' werden verwijderd, om plaats te maken voor het effigies van de nieuwe landheer. Deze gegevens zal men kunnen aantreffen in de dissertatie van drs.ing. D.J. de Vries die nog dit kalenderjaar zal worden afgerond. Zij illustreren op niet mis te verstande wijze hoe diep het legitimiteitsbeginsel verankerd was in het (laat)-middeleeuwse denken. Het wellicht meest bekende voorbeeld hiervan is het feit dat Prins Willem van Oranje tot het einde toe de koning van Spanje als zijn soeverein is blijven beschouwen. De door Van der Ploeg en anderen terecht signaleerde vijandschap die sommige groeperingen en bestuurders ten opzichte van de bisschop koesterden kan dan ook niet tot de conclusie voeren dat dezen zijn legitieme machtsaanspraken zouden hebben ontkend, en er dus niet meer naar konden of wilden verwijzen in afbeelding en architectonisch teken. Dat geldt dus ook niet voor de stedelijke overheid van Amersfoort, voor die van Groningen en al evenmin voor die van Rhenen. Integendeel, zoals ik aangetoond meen te hebben bestaat er een duidelijke relatie tussen de strijd die deze steden te voeren hadden tegen een concurrent of een andere, nog veel minder gewenste heer dan de bisschop, en de stichting van een Domtorencopie. Een aantal historici heeft als reactie op mijn ikonologische analyse van de Domtoren en zijn navolgingen precies datgene gedaan dat door Bandmann in het hierboven gegeven citaat van de hand wordt gewezen. Zij hebben, hoewel het hier om een anderssoortige bron gaat, de primaire informatie die er door wordt geleverd genegeerd of ondergeschikt gemaakt aan hetgeen zij menen te kunnen afleiden uit schriftelijke mededelingen omtrent de Domtoren en de veronderstelde opdrachtgevers (M. de Bruin, 'Circa turrim Traiectensem', In: Mbl. Oud-Utrecht, Jrg 64, 5 (1991), A.J.J. Mekking, 'Super loco Turris nove (...)', In: Mbl. Oud-Utrecht, Jrg. 65,1 (1992), Reactie: M. de Bruin, 'Circa Turrim Traiectensem II' in Mbl. Oud-Utrecht Jrg. 65,3 (1992); A.J. van den Hoven van Gendren, Een toren van achteren en van voren. Over de Domtoren en Aart Mekking's 'Spel met toren en kapel', in: Jaarboek Oud-Utrecht 1992). Zeker, die schriftelijke informatie is van het allergrootste belang, de materiële echter ook. Het feit dat de bisschop als een machtige heerser wordt voorgesteld, moet allen te denken geven die op grond van schriftelijke gegevens reeds de conclusie hebben getrokken dat deze, al bij het begin van de bouw van de Domtoren, tot een tweederangs figuur was gedegradeerd. In hoeverre het feit dat het domkapittel de bouwplannen voor de nieuwe kathedraal tijdelijk stillegde en ingrijpend wijzigde om de 'hoge en nutteloze toren' (Geert Grote) op te kunnen trekken, in hoofdzaak te danken was aan bisschoppelijke bemoeienis of aan een beslissing van het kanunnikencollege, kan hier in het midden worden gelaten. De bisschop, of tenminste zijn positie legde kennelijk nog steeds een zodanig gewicht in de schaal dat proost en kapittel er de voorkeur aan gaven in het kader van de herbouw van hun kathedraal met de nodige nadruk naar hem te verwijzen.

De Domtoren was een dusdanig ondubbelzinnig symbool van bisschoppelijke macht dat, iedereen die een 'copie' van dit indrukwekkende gebouw deed verrijzen de bedoeling moet hebben gehad om welke reden dan ook aan het landsheerlijke gezag over de beide Stichten te refereren. Dat men daarbij vaak méér op het oog had dan deze ene betekenis, kan uit de historische context van

menige stichting worden afgeleid. Zo zal de neven-betekenis van stedelijk symbool zonder twijfel een grote rol hebben gespeeld. Dit valt bijvoorbeeld op te maken uit het feit dat de octagonale geleding van de Domtoren, behalve aan de kerk van het Over-Betuwshe Elst, die zeer oude banden had met de Utrechtse Dom, juist in steden wordt herhaald. Hoofdzakelijk blijft echter dat het navolgen van de Domtoren in de tijd dat de bisschop nog formeel de belichaming was van de landsheerlijke macht aan de kant van de opdrachtgever een stellingname impliceert inzake dit gegeven. Of deze positie-keuze positief of negatief was doet in principe niet ter zake. Daarmee raak ik aan een probleem dat Van der Ploeg heeft met mijn interpretatie. Dit probleem laat zich het beste illustreren aan de toren van de Sint-Janskerk te Maastricht. Hij redeneert als volgt: 'Op zichzelf is het plausibel dat de lantaarn op deze toren is afgeleid van de Dom in Utrecht – de formele overeenkomsten zijn sterk genoeg – maar het is naar mijn gevoel wel een bocht van honderdtachtig graden in de argumentatie om het achtkant dat in alle voorgaande gevallen even Utrechts was als de bisschop zelf, nu opeens tot een anti-Utrechts teken te maken (p 126, kolom 3)'. In de eerste plaats moet ik iets recht zetten: er wordt nergens beweerd dat er hier sprake is van een anti-Utrechts teken, het was nota bene de Domproost zelf die het Maastrichtse octogoon. Hij was de bisschop-elect van Utrecht en kon op deze wijze zijn legitieme aanspraken onderstrepen. Het teken was dus anti David, anti-Bourgondisch zo men wil.

Dat twee verschillende partijen zich bedienden van dezelfde symbolen is eerder een gemeenplaats dan iets merkwaardigs. En dit geldt zeker niet alleen voor het gebied van de architectuur. Allerlei legitimerende objecten zoals regalia werden eveneens gecopieerd om aanspraken op bepaalde titels en territoria kracht bij te zetten. Percy-Ernst Schramm heeft daar zeer boeiend over geschreven. Omdat Van der Ploeg mijn hypothese omtrent de toren van de Sint-Jan zo ongerijmd vindt, en de morfologische overeenkomst met de Domtoren zo onmiskenbaar, betwijfelt hij of er wel een politieke verwijzing in schuilt. In reactie hierop wil ik graag wijzen op een gegeven dat ik, omwille van de compositie en de lengte van mijn oratie buiten beschouwing heb gelaten, maar dat hier zeer op zijn plaats is en dat ik in de nabije toekomst nader wil uitwerken. De torens van de parochiekerken die ressorteerden onder het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe te Maastricht, dat onder de opperhoogheid van de Luikse bisschop stond, waren qua type ten nauwste verwant aan de grote klokketoren van de Sint-Lambertuskathedraal te Luik. Toeval? Neen natuurlijk. En niet omdat Luik zo dichtbij was, want waarom wijkt het concept van de toren van de Sint-Jan dan in al zijn geleidingen hiervan af? Ook als men oorspronkelijk een ander ontwerp voor de derde geleding op het oog had – hetgeen zeer waarschijnlijk is – dan zou de complete toren nooit meer op de Luikse hebben kunnen lijken. Het concept deed er bijvoorbeeld toe, was een onderwerp van bewuste en doelgerichte keuze. Dat men, nog tijdens de bouw, het bestaande concept voor de hoogste geleding moet hebben ingeruild tegen een ander, versterkt deze stelling. Dat het de Utrechtse lantaarn werd, is de ultieme bevestiging daarvan omdat een octagonale bekroning, dus ook deze, destijds volstrekt ongebruikelijk was in elke regio waartoe men Maastricht ook maar zou kunnen rekenen.

Voor het concept van de toren van de Groningse Martinikerker geldt hetzelfde. Van der Ploeg stelt: '(...)dat men in Groningen, op zoek naar een voorbeeld voor de reusachtige toren die men zich(!) in

gedachten had, min of meer als vanzelf in Utrecht terecht kwam; er was immers geen ander voorbeeld dat in aanmerking kwam' (p. 125, k3). Er waren, zoals overal, natuurlijk torens genoeg in de meer of minder directe omgeving die men als voorbeeld had kunnen nemen. Als men in Groningen elke associatie met de eeuwenoude onderhoorigheid aan Utrecht had willen vermijden, hetgeen mijn recensent waarschijnlijk acht, dan had men zonder twijfel een ander voorbeeld gekozen. Daartoe zouden zich bijvoorbeeld de imposante toren van de Dom van Paderborn, die ook in Soest werd nagevolgd, of het type toren van de hoofdparochiale kerk van een van de grote bloeiende en onafhankelijke steden in het aangrenzende oostelijke gebied hebben geleend. Dat dit niet gebeurde, kan alleen maar betekenen dat een verwijzing naar de formele band met de Utrechtse bisschop goed uitkwam. Waarom dit zo was heb ik in mijn oratie uiteengezet; dat een enkele gebeurtenis of korte episode blijkbaar voldoende aanleiding was om de keuze op een specifiek concept te doen vallen, komt hierna nog aan de orde. Het is nog nimmer aangetoond dat in de 'Middeleeuwen' bij het vaststellen van de hoofdpunten voor een oorkonde maar enigszins representatief gebouw geen ideeën, vrijwel altijd sterk politiek gekleurde motieven op de voorgrond stonden, integendeel. De gedachte dat hier de persoonlijke, esthetisch bepaalde voorkeur van een opdrachtgever of bouwmeester de doorslag zou hebben gegeven is een misverstand dat zijn wortels heeft in een negentiende-eeuwse l'art pour l'art-achtige ontkenning van de ideologische zijde van het kunstwerk. Men kan zich zelfs afvragen of dit laatste niet altijd de concept-keuze voor welk representatief bedoeld artefact dan ook heeft bepaald en bepalen zal. Gelukkig heeft de moderne kunstgeschiedschrijving daarvoor weer de nodige aandacht, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het belangwekkende boek *Art and Architecture in the Service of Politics* (Cambridge (Mass.)/London 1978) dat werd samengesteld door Henry A. Milton en Linda Nochlin.

5.2. De rol van het wereldbeeld

Maar al te vaak wordt in een verhandeling over het symbolische gebruik van architectonische elementen het wereldbeeld van de opdrachtgever buiten beschouwing gelaten, terwijl dit – als er wel de nodige aandacht aan wordt geschonken – steeds weer opnieuw verhelderend blijkt te zijn voor het begrip van de inhoud van de hoofdlijnen van de symboliek. Een fraai en recent voorbeeld hiervan vormt het boek van Juliette Roding 'Christiaan IV van Denemarken (1588-1648) Architectuur en stedenbouw van een Luthers vorst' (Alkmaar 1991). Omdat dit aspect van primair belang is, heb ik daar zelf ook de nodige aandacht aan besteed in het theoretische, inleidende gedeelte van mijn monografie over de Maastrichtse Sint-Servaaskerk. Zoals Van der Ploeg terecht opmerkt '(...) onderscheidde Mekking [daar] tussen verschillende soorten van symbolische werking die de middeleeuwse architectuur kon hebben' (p. 126, k3). Of dit met voorzichtigheid te maken heeft, zoals de auteur aansluitend beweert, betwijfel ik. Feit is echter dat ik van precies hetzelfde onderscheid ben uitgegaan tijdens het werk aan mijn oratie omdat ik zowel toen als thans overtuigd ben van de bruikbaarheid van deze benadering. Deze komt in grote trekken neer op een kwalificatie van de middeleeuwse architectuur-symboliek als een allegorisch gebruik van bouwkunstige elementen. Het allegorische of verwijzende karakter heeft betrekking op de 'hogere werkelijkheid' die volgens de christelijke levensbeschouwing in die tijd, en in zekere zin ook nog in onze dagen, schuil gaat achter al het geschapene en zijn ge-

schiedenis. De beste korte karakteristiek voor deze 'hogere werkelijkheid' lijkt het begrip 'het goddelijke heilsplan' zoals dat in de Heilige Schrift, de exegese en in andere geautoriseerde teksten, zoals die van de kerkvaders, zou zijn geopenbaard. Hieruit werd onder andere afgeleid dat de mens de opdracht had het Rijk Gods op aarde gestalte te geven. De ordening van dit aardse rijk diende een afspiegeling te zijn van de door God ingestelde hiërarchische structuur van de Hemelse Stad. Alle gezagsdragers, van hoog tot laag, hadden daarom in principe een actief aandeel in de opbouw van de 'Civitas Dei'. Het doen bouwen van een kerk, die per definitie een afbeelding was van het Hemelse Jerusalem, was daarom de meest geijkte wijze om uiting te geven aan de wil dit aandeel te leveren. Welk aandeel dat zou zijn stond vaak niet bij voorbaat vast, maar was dan de uitkomst van machtsstrijd. De behoefte aan legitimatie die zich hierbij deed gevoelen, leidde tot een ononderbroken stroom van architectonische ontwerpen die als geheel of ten dele waren bedoeld om te verwijzen naar een ander gebouw of bouwdeel dat kon fungeren als een symbool van de bereikte of beoogde machtspositie van de opdrachtgever. Daarom bevat met name de kerkelijke architectuur van de Middeleeuwen zoveel uiteenlopende verwijzingen naar steeds weer andere feodo-vazallistische verhoudingen en seig-

neurale rechten. Deze positionering in ruimte en tijd door middel van architectuur heb ik de 'politieke allegorie' genoemd. Daarnaast kan men ook nog een anderssoortige verwijzing met behulp van architectonische elementen naar de heilsgeschiedenis onderscheiden, die geen directe politieke lading had. Deze heb ik – naar het milieu waarin deze werd gecultiveerd – de 'clericale allegorie' genoemd. Beide worden behandeld in de desbetreffende paragrafen in mijn boek over de Sint-Servaaskerk. Een derde vorm van symboliek, namelijk de duiding van architectonische vormen door het grootste, nauwelijks ontwikkelde deel van de bevolking, heb ik tot nogtoe buiten beschouwing gelaten. Mijn voornaamste motieven daarvoor waren dat ik bij mijn onderzoek steeds ben uitgegaan van de opdrachtgever en dat het bewuste materiaal nog niet of nauwelijks is ontsloten. Omdat de opdrachtgever, wilde het door hem gestichte gebouw, bijvoorbeeld een kerk, tenminste als zodanig herkenbaar zijn en ook nog van betekenis voor hemzelf, dan moest hij zich conformeren aan de conventies die daarvoor golden binnen het heersende wereldbeeld. Dit was onvermijdelijk de wereld van de ontwikkelde bovenlaag, van de 'litterati'. Hiermee wordt niet geïmpliceerd dat elke opdrachtgever het lezen en schrijven machtig was, maar wel dat hij of zij zich in een omgeving bewoog waarin de bewuste con-

venties en de omgang met architectuur als allegorie bekend waren en, indien nodig, een of meer geletterde personen konden worden geraadpleegd. Ofschoon het wereldbeeld van de 'illitterati' zich sinds enige tijd in een grote belangstelling mag verheugen valt nauwelijks te verwachten dat wij ooit goed geïnformeerd zullen zijn over de interpretatie die het 'gewone volk' gaf aan deze bouwvormen. Dit werd immers zelden of nooit opgetekend. Door de thematiek van mijn oratie werd mij echter de kans geboden deze 'volkse' soort van symbolische architectuur-interpretatie op functionele wijze te verwerken in mijn analyse. Ik doel hier natuurlijk op de passage die gewijd is aan de Onze-Lieve-Vrouwetoren te Amersfoort, en waarvan de strekking door Van der Ploeg grondig werd misverstaan (p.123 k.3 en p. 124 k.1 en 2). In een poging dit misverstand uit de weg te ruimen zal ik hier ingaan op de methodische grondslag van mijn analyse, iets waarvoor in letterlijke en in overdrachtelijke zin geen plaats was in mijn openbare les. Het concept van de toren, mijn inschatting van de opdracht situatie en de volksverlevring waren voor mij aanleiding drie soorten van symbolische interpretatie van de toren te onderscheiden die elk met een specifieke groep personen in verband kan worden gebracht. Voorop moet worden gesteld dat het hier in wezen om een voornamelijk theoretische exercitie gaat die lang niet op alle punten door de directe materiële en schriftelijke bronnen wordt geschraagd. Men zou het in zeker opzicht als een soort van intellectuele 'Spierlerel' kunnen beschouwen, die – naar ik meen – als verdienste heeft dat de allegoriserende zienswijze van de 'litterati' en de associatief-devotionele wijze van interpreteren van de 'illitterati' er haarscherp in naar voren komen. Wat de allegorese betreft lijkt er alle aanleiding onderscheid te maken tussen de 'clericale' en de 'politieke' variant. Wat bracht mij op de eerste, bij uitstek literaire interpretatie-wijze van de zichtbare wereld in het licht van Gods heilsplan? Dat was de constatering dat David van Bourgondië munten liet slaan waarop de Oud-testamentische koning David als beeldenaar prijkt, en niet het enkele feit dat hij David heette, zoals Van der Ploeg stelt (p. 123, k.3). Uit het eerste blijkt dat, geheel in overeenstemming met het heersende wereldbeeld, de bisschop en zijn omgeving de aardse werkelijkheid zagen als een allegorie op de hemelse. Met andere woorden: de ware zin van het David-zijn van een vorst in het laatste tijdperk van de geschiedenis dat was aangebroken met de verlossing van de mensheid, was gelegen in de impliciete opdracht de door God uitverkoren heerser David na te volgen in het licht van de leer van de kerk van Christus. Het is daarom hoogst onwaarschijnlijk dat een kerktoeren die zeker qua concept, en naar ik aanneem ook qua opdracht situatie, nauw verbonden was met bisschop David van Bourgondië, in diens omgeving niet als een nieuwe 'Turris Davidica' zal zijn gezien (afb. 1). De allegorieën van Durandus en vergelijkbare auteurs wijzen ons daar nog ten overvloede op. En niet op een vage, terloopse wijze zoals Van der Ploeg meent, maar duidelijk en direct: als wij een toren zien, die deel uitmaakt van een kerkgebouw, dan moeten wij aan de leraren der kerk, zoals de bisschoppen, denken en aan de toren die David liet oprichten in Jerusalem. En waarschijnlijk ook aan Maria, die in de religieuze beeldspraak van bisschop David's dagen meer en meer onder de naam 'Toren van David' werd aangeroepen. In dit verband is de consequentie die Van der Ploeg aan de, bij mij veronderstelde neiging tot overinterpretatie meent te kunnen verbinden, namelijk 'dat, om maar een voorbeeld te geven, de Grote Kerk in Culemborg een toren heeft omdat Sint-Barbara, die een toren als attribuut heeft, de titelheilige is, of dat juist iedere toren een verwijzing naar deze heilige be-

Afb. 3. Allegorische voorstelling van de steenhouders van de Sint-Servaas en hun assistenten. Deze ('operarii') hebben zichzelf uitgebeeld als de bouwers aan Gods rijk die de hoeksteen ('lapis' = Christus) bewerken. Dit kapiteel, dat rond 1165 moet zijn gemaakt, bevindt zich in de zuidwestelijke hoek van de westbouw (foto naar Mekking, *De Sint-Servaaskerk*, 1986, p. 75).

vat', zo ongeloofwaardig nog niet als hijzelf meent (p. 126, k2). In de eerste plaats zou hij moeten weten dat wat hij 'over-interpretatie' noemt de norm was voor allegoristen van het kerkgebouw als de reeds genoemde Durandus. Verder heeft mijn recensent er geen rekening mee gehouden dat de clericale allegorie in verreweg de meeste gevallen 'post factum' tot stand is gekomen, zoals ik in het door hem aangehaalde hoofdstuk in mijn boek over de Sint-Servaas, heb betoogd. Een gevolg van een interpretatie-achteraf is dat deze geen invloed kan hebben gehad op het ontstaan, en pas in een later stadium op de vormgeving en de configuratie van bepaalde architectonische elementen. Het is dan ook absurd om te veronderstellen dat de Barbarakerk een toren heeft omdat dit het attribuut was van de patroonheilige. Zo zou het ook niet bij mij zijn opgekomen te beweren dat de Lieve-Vrouwe-kapel te Amersfoort een toren kreeg omdat koning David er een liet oprichten. Torens als vaste component van christelijke kerkgebouwen zijn immers al veel ouder dan de bewuste clericale-allegorische teksten. Dat de Culmborgse toren al van stond af aan werd vereenzelvigd met het hoofd-attribuut van Barbara, is daarentegen uiterst waarschijnlijk. In een wereld die doordrenkt was van de voorstellingen van heiligen, die de jaarkring beheersten en waarover bovendien ook nog werd geprekeerd, zal zeker de ikonografie van de lokale kerkpatroon een meer dan ruime bekendheid hebben genoten. De associatie van de uitbeelding van de in Amersfoort vereerde moeder God's met de toren van de kapel waar haar beeld werd vereerd, en waarop ik hierna nog zal ingaan, is hiervan een goed voorbeeld. Tot zover is de duiding van de Amersfoortse toren in strikte zin niet-politiek en geheel in lijn met de allegorese die in clericale kring werd ontwikkeld als zingeving van het christelijke kerkgebouw. Deze krijgt echter een politieke lading zodra ze in verband wordt gebracht met de omstandigheden waaronder de Domtoren-copie te Amersfoort werd gesticht. Zoals het door mij in de oratie genoemde voorbeeld van Thietmar von Merseburg laat zien, werden reeds veel eerder politieke gebeurtenissen die zich afspeelden in onze streken geallegoriseerd in het licht van de heilsgeschiedenis. Ook dit is geheel conform het wereldbeeld dat nog in alle opzichten de norm was in Davids tijd. Het zou ons dus eerder moeten verwonderen indien bleek dat de oprichting van de Amersfoortse toren destijds in geletterde, vooral clericale kringen niet als een gebeurtenis was gezien die haar voorafbeelding in de geschiedenis van het godsvolk vóór de verlossing, zou hebben gehad. Dat was volgens mij de strijd van het goddeloze Damascus (=Utrecht) tegen het rechtvaardige Jerusalem (=Amersfoort). De formulering die ik vervolgens heb gebruikt om de situatie te schetsen waarin de stichting van een Domtorencopie te Amersfoort tot stand kwam behoeft kennelijk enige toelichting. In zijn reactie op de passage 'zoals hij [David] in 1457 Utrecht haar toren had afgenomen en Amersfoort haar toren had geschonken (...)', is Van der Ploeg of opzettelijk flauw, of geeft hij er wederom blijk van niet veel te hebben begrepen van symbolisch handelen en bouwen in politiek perspectief. De context waarin hij meent te moeten constateren dat de Domtoren gewoon in Utrecht bleef staan, doet het laatste vermoeden (p. 124, k1). Het lijkt niet onlogisch ervan uit te gaan dat de eerste maal dat de Domtoren schijnt te zijn gecopieerd, en nog wel op zo'n preciese wijze en met inbegrip van de bisschopsloge, dit veel indruk zal hebben gemaakt. Als David deze daad heeft gesanctioneerd en bewerkstelligd, zo als ik meen te hebben aangetoond, dan werd de legitimerende betekenis die de Utrechtse toren had voor het wereldlijk gezag van de bisschop daardoor aanzienlijk versterkt, en niet verzwakt

zoals mijn recensent beweert. Het ontrouwe Utrechtse kapittel en de stad werden immers gestraft met het verlies van de exclusiviteit van dit symbool, terwijl de bisschop bij machte bleek het naar eigen goeddunken aan anderen te kunnen verlenen. Uit methodisch oogpunt is de interpretatie van de Lieve-Vrouwe-toren als Maria met het kind op de arm volstrekt onvergelykbaar met zowel de clericale als de politieke manier van allegorisch duiden. Deze laatste zijn typisch intellectueelistisch van karakter terwijl de eerste volstrekt associatief is. Daartoe al of niet op het idee gebracht door de plaatselijke clerus die zich, juist in het midden van de vijftiende eeuw, inspande om de devotie tot het wonderdadige Mariabeeld van Amersfoort te bevorderen, 'herkende' het 'volk', volgens de schriftelijke overlevering, in de contouren van de toren Maria met het kind op de arm. Het moet niet uitgesloten worden geacht dat deze wijze van interpreteren dezelfde is als die van de mens die het godenbeeld nog niet heeft 'bedacht', en zuilvormige objecten associeert met de antropomorfe materialisatie van bovenaardse machten en krachten. Nader onderzoek, met name door anthropologen, is hier gewenst. Als ik in mijn opzet ben geslaagd, moet het nu niet meer zo moeilijk zijn om de verschillende soorten van allegorisering van de Domtoren en zijn copieën uit elkaar te houden en ten opzichte van elkaar te dateren. Zoals ik in mijn studie over de symbolische betekenis van het concept van de Domtoren ('Pro Turri Trajectensi', 1989) heb geprobeerd aan te tonen, omvat dit een clericale en een politieke allegorie. Deze eerste wordt op onnavolgbare wijze getoond op het middenpaneel van de 'Aanbidding van het Lam God's' door de gebroeders Van Eyck in de Gentse kathedraal. De toren, die oprijst uit een paradijselijk landschap, verbeeldt hier, naar oude gewoonte, het Hemelse Jerusalem. Dat slechts de tweede en de derde geleding van de toren worden getoond, is beslist geen toeval. Deze bevatten immers de duidelijkste verwijzingen naar de Hemelse Stad. Dat doet in de eerste plaats de lantaarn met zijn naar de opstanding en het eeuwige leven verwijzende, want op het getal acht gebaseerde, concept. Zoals ik in mijn studie over de Domtoren heb geschreven kan men naast de octogoon op de toren te Freiburg i. Br. bazuin-blazende engelen aantreffen die de nederdaling van de Hemelse Stad lijken aan te kondigen. Waarom Van der Ploeg zich zo opwindt over deze onschuldige parallel blijft voor mij, ook na herlezing van mijn eigen tekst, een raadsel (p. 123, k.2). Verder is het blijkbaar nodig hier nogmaals duidelijk te stellen dat een opengewerkt achtkant zeker geen gebruikelijke afsluiting was voor een grote toren in het Heilige Romeinse Rijk, de kerkelijke en politieke context van de torenbouw te Utrecht (p. 123, k. 2 en 3). In het eigen bisdom en ook ver ten zuiden daarvan moet het Utrechtse octogoon bovendien decennia lang een unicum zijn geweest; daarna bleef het een relatief schaars verschijnsel. Maar nu terug naar de toren op het Gentse altaar. Van der Ploeg heeft gelijk als hij opmerkt dat ik stilzwijgend voorbij ben gegaan aan de mogelijke betekenis van de tweede geleding (p. 123, k.1). De reden dat ik dit heb gedaan, is dat ik naar mijn smaak onvoldoende aanwijzingen kon vinden voor de interpretatie van deze geleding als een zelfstandige betekenis-drager. Misschien had ik toch moeten opschrijven wat ik wel heb gevonden: de klokken, die de naam van Christus of van een van zijn heiligen dragen, en die werden geïdentificeerd als de bewoners van de Hemelse Stad. De geleding die deze klokken herbergt zou men bijgevolg als een onderdeel van de architectonische allegorie op het Hemelse Jerusalem kunnen be-

schouwen. Daarom ook zal deze door Van Eyck zijn afgebeeld. Er is tot nogtoe niet gebleken dat men een specifieke politieke bedoeling heeft gehad met deze verwijzing naar het Hemelse Jerusalem in het concept van de toren van de Utrechtse kathedraal. Men kan hoogstens constateren dat hier op zeer monumentale en dus nadrukkelijke wijze wordt verwezen naar aardse structuren, die van het bisdom en het Sticht, als afbeelding van de Hemelse Stadstaat. Meer dan de pretentieuze verbeelding van een reeds lang gevestigd wereldbeeld is dit echter niet. De basis waarop dit alles in letterlijke en ook in figuurlijke zin rust, is de onderste torengedeling waarin de kapel van de bisschop, het symbool-bij-uitstek van diens wereldlijke macht, is ondergebracht. Het wordt al moeilijker deze architectonische formule als niet-politiek te beschouwen. Vooral als we bedenken dat deze kapel op uitdrukkelijke wens van een individuele bisschop juist op deze plaats werd gerealiseerd waardoor een wijziging van het bouwplan van de Dom zelf niet kon uitblijven. Zoals hiervoor al is verteld, moest de meest belanghebbende partij en feitelijk bouwheer, het Domkapittel, hier buigen voor de bisschop. Voor de uitwerking en de argumentatie van dit alles verwijs ik weer naar mijn studie uit 1989. Van der Ploeg heeft er moeite mee dat in het concept van de Domtoren verwijzingen van verschillende aard, zoals de voormoede, zouden zijn gecombineerd (p. 122, k3 en p. 124, k1). Dit geldt echter voor tal van gebouwen waarin met betekenis geladen elementen van uiteenlopende herkomst voor het eerst bij elkaar zijn gebracht. De paleiskapel van Karel de Grote te Aken vormt daarvan een fraai voorbeeld. Mijn recensent weet nog veel minder wat hij met deze ongelijksoortige verwijzingen aan moet, zodra de vormen waaraan ze oorspronkelijk waren gekoppeld, terugkeren in de copieën van de Domtoren. Oorspronkelijk waren gekoppeld, schreef ik, later, in gecopieerde vorm dus, niet meer. Dit is het gevolg van het proces dat volgens mij vooraf ging, en in feite nog steeds vooraf gaat, aan de receptie van het concept van het ene gebouw in dat van een ander. Ik heb dit uitvoerig beschreven in de tekst waarnaar mijn recensent bij herhaling verwijst, namelijk in de inleiding en het eerste hoofdstuk van mijn proefschrift uit 1986; daarom verbaast het mij dat hij de bewuste passage niet schijnt te kennen. De elementen uit het proces waar het hier om gaat zijn de symbolvorming en de selecterende receptie. Onder het eerste moet die fase van het proces worden verstaan waarin het gebouw of een bepaald gedeelte daarvan – in dit geval de Domtoren als geheel – zeker in de beleving van het publiek dat vertrouwd was met het denken in allegorieën, een min of meer coherente en stabiele verwijzende betekenis kreeg. Min of meer coherent en stabiel, want de inhoud van een dergelijke symbolische betekenis bleef en blijft onderhevig aan een continu veranderingsproces. Enerzijds omdat de inhoud ervan vrijwel nooit in teksten werd vastgelegd en anderzijds omdat zowel de positie ('Stellenwert') van het waargenomen als de beleving van de waarnemer eveneens in beweging blijven. Wat de Domtoren betreft zou men de verandering in betekenis vanaf het ontstaan tot op de dag van vandaag, zeer grof, als volgt kunnen schetsen: van hoogheidssteken van de bisschop als landsheer veranderde het bouwwerk in het 'embleem' van de stad Utrecht om – onder invloed van de natuurgetrouwe copie in 'Holland-Village' bij Nagasaki – tenminste in de beleving van de Japanner uit te groeien tot een hevige concurrent van tulpen en klompen als symbool van ons land. Met het tweede element, de selecterende receptie, is het meer of minder bewuste proces van het kiezen en herdefiniëren van de, in de copie weer te geven, aspecten van het voorbeeld bedoeld. De omvang

en de hoedanigheid van de gerecipieerde elementen kunnen van geval tot geval sterk verschillen. Wat de Dومتoren betreft varieert dit van een copie waarin alle wezenlijke punten van het concept zijn opgenomen, zoals de toren te Amersfoort, via de weergave van de karakteristieke openstapelings van doosvormige elementen, hetgeen buiten de steden vrijwel altijd het geval is, tot de overname van slechts één karakteristiek element als de octogonale lantaarn, hetgeen bij de voltooiing van de toren van de Sint-Janskerk te Maastricht is gebeurd. Er is geen enkele reden om te veronderstellen dat voor deze bekroning werd gekozen omdat men naar het Hemelse Jerusalem wilde verwijzen, zoals aanvankelijk in Utrecht. Dat zou ook niet meer hebben gekund omdat de lantaarn reeds herhaalde malen, als onderdeel van een Dومتoren-copie, en dus als verwijzing naar de landsheerlijke macht van de bisschop, was gebruikt (p. 123, k.2 en 3). De octogonale, derde geleding was zo karakteristiek van vorm, dat deze, zonder kans op verwarring, door de bisschop-elect van Utrecht, Gijsbrecht van Brederode in zijn hoedanigheid van proost van Sint-Servaas als teken van de legitimiteit van zijn aanspraken op de Utrechtse zetel, kon worden gehanteerd.

De hiervoor geschetste variatie in vorm-ontleningen is er de oorzaak van dat het achteraf niet altijd even gemakkelijk is om uit te maken of men met een copie van een bepaald gebouw van doen heeft. Dit probleem speelt zeer zeker ook bij de herkenning van de navolgingen van de Dومتoren, zoals onder andere van der Ploeg terecht heeft signaleerd. Hoe langer ik mij bezig houdt met architectuursymboliek des te meer raak ik ervan overtuigd dat herkenning door de beschouwer van verwijzingen naar andere gebouwen of met betekenis geladen architectonische vormen en schema's vaak niet per se werd beoogd. Wat dan wel de bedoeling was komt in de laatste paragraaf van deze reactie aan de orde.

Het is opmerkelijk hoezeer de bestudering van de middeleeuwse bouwkunst is beïnvloed door de puur op vorm en constructie gerichte benadering die een grote rol heeft gespeeld bij de opkomst van de monumentenzorg in de vorige eeuw. Hierdoor is een grote discrepantie ontstaan tussen de interpretatie van beeldende kunst en architectuur uit die periode. Terwijl de eerste categorie, al was het maar vanwege haar direct afbeeldende karakter, meestal in haar culturele context wordt bestudeerd, gebeurt dit met de gebouwen nog veel te weinig. Daardoor is, ook in ons land waar de bestudering van de oude architectuur altijd sterk onder invloed heeft gestaan van de monumentenzorg, de middeleeuwse bouwkunst grotendeels ontdaan van haar diepere dimensie. Zo komt het dat soms de indruk wordt gewekt dat een middeleeuwse kerk niet veel meer is dan een weinig functionele zaal met veel overbodigs die – vrijwel los van tijd en ruimte – zou zijn ontworpen in een primitieve voorganger van onze huidige architectenbureaus. Uiteraard zonder dat te beogen, illustreert Van der Ploeg deze opvatting met een aantal significante uitspraken. Zo schrijft hij mij de neiging toe 'gedragingen [van opdrachtgevers bij het bepalen van het bouwconcept] met elkaar in overeenstemming te brengen' (p. 125, k.3), en lijkt ik in zijn ogen 'de Middeleeuwen op te vatten als een grote verzameling symbolische tekens' (p. 125, k.2). Ik ben inderdaad van mening dat de – ontwikkelde – westerse mens eeuwenlang, onder andere gedurende de Middeleeuwen, de zichtbare en dus ook de gebouwde wereld, heeft beschouwd als een consistent systeem van verwijzingen naar een andere, hogere werkelijkheid. Dat Van der Ploeg dit voor een vorm van overschatting van de middeleeuwse cultuur houdt en beschouwt als over-interpretatie van de voort-

brengselen van deze beschaving geeft aan hoezeer hij is beïnvloed door een eenzijdig-materialistische visie op die periode en haar bouwkunst. Gelukkig bestaat er ook een groot terrein van mediëvistisch onderzoek dat onberoerd is gebleven door deze vorm van geschiedvervalsing. Het gaat hier om de 'Bedeutungsforschung' die poogt te achterhalen welk beeld de middeleeuwse mens had van zichzelf, de overige schepping en zijn geschiedenis en hoe hij daar, via alle hem ter beschikking staande media, naar verwees. In de loop der jaren is, met name door Friedrich Ohly en zijn leerlingen aangetoond hoe dicht en systematisch het netwerk wel was dat de spirituele interpretatie volgens de allegorische methode had geweven tussen alle componenten van de waarneembare werkelijkheid, uiteraard met inbegrip van de architectuur. Een van de mooiste opstellen van Ohly heet dan ook 'Die Kathedrale als Zeitenraum. Zum Dom von Siena' (Frühmittelalterliche Studien 6, 1972). Men hoeft de bundel 'Mittelalterliche Hermeneutik' (Darmstadt 1980) van Hennig Brinkmann, die aan de universiteit van Münster i.W. met Ohly samenwerkte, er maar op na te slaan om tot de ontdekking te komen dat de exegetische van een tekst en het bouwen in steen reeds in vroeg-christelijke tijd met elkaar werden vergeleken en dat het kerkgebouw de gemeenschap der gelovigen die er samenkomt verbeeldt. Op grond van de eerste metafoor kon een bijbelexegese zichzelf vergelijken met een bouwmeester, en kan het vermetele verband dat Erwin Panofsky in 1951 legde tussen gotische architectuur en het scholastieke denken worden gerechvaardigd. Op grond van het tweede beeld mochten de bouwlieden van de Dom van Basel zichzelf 'levende stenen' ('lapides vivi') noemen omdat zij immers deel uitmaakten van de geloofsgemeenschap waarvoor zij een zo waardige plaats van samenkomst en rijke metafoor hadden gebouwd (afb. 2). Het beeld van Christus als hoeksteen van de kerk bracht de bouwlieden ('operarii') van de Sint-Servaas te Maastricht ertoe zichzelf eveneens in steen te vereeuwigen, en wel op een hoekkapiteel terwijl zij bezig zijn deze symbolische steen ('lapidis') te leggen (afb. 3). Door de aard van de bronnen die meestal het object vormen van de 'Bedeutungsforschung' werd de politiek getinte allegorie in dit kader nog niet of nauwelijks onderzocht. Deze werd beoefend door, meestal theologisch geschoolde, historici. Zoals Hans-Werner Goetz in zijn bijdrage aan 'Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung' van Franz-Joseph Schmale (Darmstadt 1985) betoogt, was de allegorische uitleg van het geschiedverhaal, het eigenlijke doel van de historiografie. Deze exegetische van de na-bijbelse geschiedenis lijkt de belangrijkste geschreven parallel van de politiek getinte architectuur-allegorie uit de middeleeuwen. De belangrijkste non-verbale parallel wordt gevormd door de beeldformules en vormschema's waarmee langs visuele weg een exegetische wordt gegeven van de door God geopenbaarde werkelijkheid. Deze is in ons land uitvoerig onderzocht door de kunsthistorica Anna C. Esmeijer in haar boek 'Divina Quaternitas. A preliminary study in the method and application of visual exegesis' (Assen 1978). Alle drie, de historische, de visuele en de architectonische allegorische kunnen, precies zoals de bijbel-exegese, betrekking hebben op verschillende interpretatieniveaus. Meestal zijn dit de navolgende: het verhalende of stellende (de 'historia'), het vergelijkende (de 'allegoria' strictu sensu), het moraliserende niveau (de 'tropologia') en als laatste de interpretatie van het thema in eschatologische zin, dus met het oog op het einde der dingen, wanneer de aardse en de Hemelse Stad in elkaar zullen opgaan. Het is mij gebleken dat de allegorisering van architectuur een zekere gelaagdheid gaat

vertonen, volgens het hiervoor gegeven schema of varianten daarop, als het concept van het bouwwerk betrekking heeft op kernbegrippen van de Christelijke heilsleer en het daaraan verwante wereldbeeld. Dat blijkt bijvoorbeeld het geval te zijn als het kruis de grondslag vormt voor kerkelijke topografie of wanneer het bouw-concept een beeld moet oproepen van het Rijk Gods. Zoals bekend werkte ik het eerst genoemde uit in mijn opstel 'een Kruis van Kerken rond Koenraads hart' (1988) en werd het tweede zeer uitvoerig aan de orde gesteld in het laatste hoofdstuk van mijn studie over de Sint-Servaas te Maastricht (1986). Het spreekt haast vanzelf dat mij in beide gevallen, door traditioneel denkende kunst-, architectuur- en andere historici over-interpretatie werd verweten. Waarom? Zou het bouwen zich dan, als enige levensuiting, buiten het heersende wereldbeeld hebben afgespeeld? Dat lijkt niet logisch. Buiten het wereldbeeld van bedoelde critici dan? Mogelijk, maar daar is iets aan te doen.

6. Over architectuur als middel tot communicatie en representatie

In de Vita Eigilis uit ca. 840 (M.G.H. Poet. lat. Aevi Carol. II, 96-117) legt Bruun/Candidus uit wat, volgens hem, de symbolische betekenis is van de nieuwe, aan Christus, de aartsengel Michaël en de overige engelen gewijde kapel die sedert 822 het kerkhof voor de monniken van de rijksabdij te Fulda siert. 'Dit gebouw hebben deze eerbiedwaardige abt [Eigil] en de voornoemde Magister [Hrabanus Maurus] als iets dat buitengewoon rijk is aan betekenissen, uitgedacht, daarbij door God geïnstrueerd (...). Het kerkgebouw, dat tezamen gevoegd is uit stenen die de levende heiligen zelf zijn, heeft als sluitsteen [van het centrale koepelgewelf op de begane grond] Christus, die tevens het fundament is van het gebouw en de sterke, dragende zuil [die in het midden van de crypte is opgericht en aldaar het gewelf schraagt]. De acht zuilen [die deel uitmaken van de arcade die de lantaarn van de kerk op het begane grond niveau dragen] staan voor de acht zaligheden. De cirkelvormige grondslag van de kerk echter, die door geen einde wordt begrensd (...) schijnt, niet ontoepasselijk, te betekenen: het rijk van de eeuwige majesteit en de hoop op het eeuwige leven en op de beloning, waarvan vaststaat dat daarmee de rechtvaardigen, terecht en voor eeuwig, gekroond zullen worden (...). Het is meteen al duidelijk dat wij hier te maken hebben met een zogenaamde clericale architectuur-allegorie, die – zoals vaak – achteraf werd geformuleerd en die elke politieke strekking mist. Hiermee hebben wij tevens vastgesteld dat de symbolische betekenis van deze centraalbouw, mocht zij al als signaal zijn bedoeld, niet gericht is op het politieke krachtenveld waarin deze belangrijke rijksabdij ten tijde van Lodewijk de Vrome moest opereren. Dat was beslist wel het geval bij het vaststellen van het concept van de paleiskapel te Aken. Notker Balbulus doet daaromtrent twee interessante mededelingen in zijn 'Gesta Karoli' (eind negende eeuw). Volgens hem zou Karel de Paltskapel 'propria dispositione', dus volgens een door hemzelf opgesteld plan, hebben laten bouwen (L.I, cap.28). Het voorbeeld dat hij daarbij op het oog had zou de tempel van Salomo zijn geweest: 'Iuxta sapientissimi Salomonis exemplum' (L.I, cap.27). Alkuin, een van Karels grootste vertrouwelingen, verwijst hiernaar in een brief uit 798. Hij schrijft daarin dat hij zijn vorst in Aken hoopt te ontmoeten 'alwaar de tempel van de zeer wijze Salomo op kunstvaardige wijze en met God's hulp wordt gebouwd' ('ubi templum sapientissimi Salomonis arte deo constructur', M.G.Ep.Car.Aevi, 4, p. 235 nr. 145). Dat we hier niet met een zoge-

naamde topos van doen hebben, maar dat Karel door het concept van de tempel van Salomo te recipiëren als pretendent-keizer van het (west)Romeinse rijk bewust in het voetspoor van zijn meest illustere voorgangers trad, heb ik in juni 1991 in een samenvattende publicatie in 'Spiegel Historiae' gesteld, en hoop ik elders op grond van een uitvoerige argumentatie nader aan te tonen. De vraag die ons in deze paragraaf vooral interesseert is of het de bedoeling was van de stichters-auctores intellectuales dat de architectuur van deze kerkhof- en deze paleis-kapel een bepaalde boodschap overbracht aan de beschouwer. Het antwoord hierop zal ik pas in tweede instantie trachten te formuleren; eerst wil ik stilstaan bij het feit dat zowel Eigel en Hrabanus als Karel en zijn adviseurs alles in het werk lijkten te hebben gesteld om een passend concept te ontwikkelen voor de respectievelijke, naar functie en opdrachtgever zo verschillende, kapellen. Hoewel Eigel en Hrabanus hun bedoelingen niet op schrift stelden, twijfelt Bruun er niet aan dat het volgens de regelen der kunst is geconcipeerd en daarom rijk aan passende verwijzingen. Dit is geheel conform de richtlijnen die de, ook toen reeds gezaghebbende en veel gelezen Vitruvius in zijn 'De Architectura Decem Libri' geeft. Aan het aspect van het passende concept besteedt de bouwmeester van keizer Augustus relatief veel aandacht als nadere uitwerking van het begrip 'Decor'. Hieronder wordt door hem, kort gezegd, verstaan dat het architectonische ontwerp in overeenstemming behoort te zijn met de functie van het gebouw en met de status van de opdrachtgever, waarbij zoveel mogelijk met elementen moet worden gewerkt die door de traditie zijn geëcht. De Keulse architectuurhistoricus Günther Binding heeft in zijn 'Städtebau und Heilsordnung' (Düsseldorf 1986), tot nogtoe als een van de weinigen, laten zien dat deze en andere Vitruviaanse categorieën ook al in de middeleeuwen een voorname rol speelden in de ontwikkeling van het concept voor een kerk. De toonaangevende historiografie van de rol van 'Decor' in de geschiedenis van de architectuur van het westen draagt de titel 'Über das Schickliche. Studien zur Geschichte der Architekturtheorie I' (Göttingen 1967), en werd opgesteld door Alste Horn-Oncken.

Als een opdrachtgever, al of niet bijgestaan door adviseurs, het concept voor een representatief gebouw laat ontwikkelen zal hij zich, naast veel praktische zaken, niet alleen afvragen wat het meest 'passend' is in zijn specifieke geval, maar ook of het wenselijk is dat er een bepaald, gericht 'signaal' uitgaat van het bouwplan. Ik schrijf hier opzettelijk 'bepaald en gericht' omdat er van vrijwel elke bouwactiviteit, zeker als die van enige omvang of anderszins afwijkend is, een zekere signaalwerking uitgaat. Zo moet het bouwen in steen in een omgeving waarin meestal in andere, minder duurzame materialen werd gebouwd, hetgeen in de Middeleeuwen in onze streken het geval was, altijd weer opnieuw de aandacht hebben getrokken en als teken hebben gegolden voor de macht en het aanzien van de opdrachtgever. Dat de 'aspirant'-keizer en zijn omgeving met het concept van de Paleiskapel te Aken een specifieke boodschap hebben willen overbrengen, daaraan kan niet de minste twijfel bestaan. Daarvoor immers was de hele onderneming te kostbaar, de gekozen architectuur te zeldzaam, de technische prestatie te uitzonderlijk, en de presentatie van de naar inhoud aanmatigende, welhaast provocerende vormen, te nadrukkelijk. Door het vermeende concept van de tempel van Salomo te kiezen als hoofdmotief voor het nieuwe gebouw, moest één persoon zich wel in het bijzonder aangesproken voelen: de Oost-Romeinse keizer. Had Justinianus zich immers niet door de herbouw van de hoofdkerk van het rijk, de Hagia Sophia op te vat-

ten als de herbouw van de Tempel van Jerusaleem, nadrukkelijk als een nieuwe Salomo gepresenteerd? Karel's concept-keuze is zonder twijfel het meest tot de verbeelding sprekende argument voor de juistheid van de, in de moderne historiografie wijd verbreide opvatting dat er een grote mate van rivaliteit heerste tussen hem en de 'oude' keizer en dat dit de nodige bezorgdheid en irritatie aan Oost-Romeinse zijde heeft opgewekt. Het feit dat, zoals in het geval van de Paltskapel, de inhoud van het 'signaal' en de beoogde ontvanger zo nauw omschreven kunnen worden, neemt niet weg dat de 'bandbreedte' ervan vele malen groter moet zijn geweest. De voorstelling van Karel als nieuwe Salomo, en dus als het gepretendeerde hoofd van de Christenheid, was niet alleen effectief in de richting van Constantinopel maar zal minstens zoveel indruk hebben gemaakt op andere, Westeuropese vorsten en op de paus. Men kan zich alleen afvragen of Karel c.s., indien zij slechts dit tweede hadden beoogd, niet voor een andere metafoor zouden hebben gekozen, omdat de vergelijking met Salomo de priester-koning en tempelbouwer door traditie nauw verbonden was met het oostelijke deel van het keizerrijk. Zoals ik elders nog nader hoop aan te tonen is de verwijzing naar de tempel van Salomo weliswaar het hoofdmotief van het concept van de Akense Kapel, maar zijn er nog een aantal neven-motieven die evenzeer te maken hebben met de prestaties van de bouwheer en zijn omgeving. Zij kunnen ten dele als bewust ingebouwde 'signalen' worden beschouwd die primair weer voor bepaalde maatschappelijke groepen bedoeld waren, maar het gaat evenzeer om elementen die men, met het oog op het aspect 'Decor' in het concept opnam omdat ze als 'passend' werden ervaren aan de voornaamste paleiskapel van de naar het Romeinse keizerschap strevende koning der Franken. Het zal duidelijk zijn dat de mate waarin een ander werd begrepen, of het nu om een bewust gegeven 'signaal' ging of om een omwille van het decorum verwerkte verwijzing, volstrekt afhankelijk moet zijn geweest van opleiding en achtergrond van de beschouwer. Dat is nu natuurlijk nog zo, zij het dat wij er, vanwege ons andere wereldbeeld, nauwelijks op zijn ingesteld dingen te zien als verwijzingen naar een hogere, ideële werkelijkheid.

In het verlengde van het voorafgaande ligt het voor de hand te veronderstellen dat de middeleeuwse bouwheer zich steeds weer opnieuw zal hebben afgevraagd of de beoogde 'formulering' van de architectonische 'mededeling' waarmee hij een specifieke 'ontvanger' wilde bereiken, ook wel door deze zou worden begrepen, precies zoals een hedendaagse opdrachtgever en zijn architect dat zouden doen. Niets wijst er echter op dat dit in de Middeleeuwen met een dergelijke alertheid en precisie gebeurde. Dat was ook niet te verwachten omdat communicatie in onze huidige samenleving een onvergankelijk veel grotere rol speelt en volgens processen verloopt die alle door meer of minder complexe theorieën worden gestuurd. De veelheid en effectiviteit van onze communicatie-middelen komt natuurlijk voort uit een achterliggende behoefte die eveneens wezenlijk verschilt van de middeleeuwse. Tenslotte dient men nog te bedenken dat het tempo waarin tegenwoordig wordt gebouwd in geen enkele verhouding staat tot dat van enige eeuwen geleden. Het was toen onmogelijk architectuur te benutten als een snel en effectief middel tot communicatie: het reageren door middel van het ene bouwconcept op het andere binnen een paar jaar. In de Middeleeuwen was de 'reactiesnelheid' veelal die van een paar generaties. En toch moet van het voor-nemen om een gebouw met een enigszins representatief, of – meer algemeen – met een openbaar karakter te stichten, en van de eerste werk-

zaamheden daartoe verricht, meteen al een bepaalde signaalwerking zijn uitgegaan. Dat komt in de eerste plaats omdat het verlenen van een dergelijke bouwopdracht in de Middeleeuwen in zeer hoog aanzien stond. Natuurlijk heeft dit alles te maken met het feit dat het een van de grootste investeringen was van private of publieke middelen die men kende. Vorsten en steden zijn eronder bezweken. Zeker niet minder belangrijk is echter dat het bouwen de meest gebruikelijke metafoor was voor het werken aan de verwezenlijking van het Rijk Gods, zoals we hiervoor al hebben gezien. Talloos zijn de teksten waaruit blijkt dat autoriteiten van allerlei slag dachten de hemel te verdienen met hun bouwopdrachten, of dat anderen hen daartoe aanspoorden terwijl zij de eeuwige zaligheid in het vooruitzicht stelden. Het ging daarbij meestal om kerkelijke stichtingen, omdat men immers van mening was dat in deze gebouwen de hemelse en de aardse delen van het Rijk Gods elkaar in het perspectief van de heilsgeschiedenis ontmoetten. Zo vroeg bisschop Bernward van Hildesheim, toen hij in 1019 zijn testament opstelde, zich af door welk verdienstelijk bouwwerk hij de hemel kon kopen. Hij kwam tot de conclusie dat dit het beste kon gebeuren door de bouw van een nieuwe kloosterkerk (Binding 1986). Martin Warnke vestigt in zijn bekende boek 'Bau und Überbau' (Frankfurt a/M. 1976) de aandacht op de navolgende, in dit verband zeer interessante passage uit het vroeg twaalfde-eeuwse Speculum Ecclesiae van Honorius Augustodunensis. Daarin richt deze zich aldus tot alle machtige en vermogende personen: 'Daar u uw rijkdommen toch aan anderen moet nalaten, haast u door de handen der armen schatten te verzamelen (...) Vernieuwt beschadigde en verwoeste kerken (...) Bouwt bruggen en straten, en bereidt u zelf zodoende de weg naar de hemel'. Met infrastructurele werken, die bevorderlijk waren voor handel en verkeer, konden gezaghebbende personen blijkbaar ook de hemel verdienen. Omdat het doen bouwen van kerken en van openbare voorzieningen als bruggen en wegen in een adem worden genoemd, werd dit laatste blijkbaar ook beschouwd als bouwen aan het Christelijke gemenbest. De beslissing om een bouwwerk van enige importantie op te richten werd doorgaans bepaald niet in stilte, of zelfs in het geheim, genomen. Daarvoor gaat de vermelding van een dergelijke beslissing veel te vaak gepaard met de opmerking dat de plaatselijke gemeenschap of andere betrokkenen zich daar zeer over verheugden. Ook het voornemen van Bernward om in zijn residentie Hildesheim een nieuwe kloosterkerk te stichten werd volgens de hierboven geciteerde bron, door de gelovigen – lees: de plaatselijke bevolking – met vreugdevolle instemming begroet. Kort na het begin van de werkzaamheden aan een openbaar of anderszins representatief gebouw werd de zogenaamde eerste steen gelegd. Dit werd, zeker bij kerkelijke gebouwen, beschouwd als een kosmologische rite. Deze nabootsing van het werk van God als opperbouwmeester van het heelal werd dan ook met de nodige, soms zeer rijke en beeldende ceremoniën omgeven. Ik wil hier slechts verwijzen naar het leggen van de symbolische eerste-funderingsstenen van het koor van de abdijkerk van Saint-Denis ten tijde van abt Suger, en naar beschrijvingen van vergelijkbare plechtigheden die ik in een aantal noten bij mijn studie over het Utrechtse kerkenkruis heb vermeld.

Keren wij terug naar het materiaal dat centraal stond in mijn oratie. In het verlengde van het voorafgaande moet men aannemen dat een plan als dat voor de stichting van een nieuwe toren bij de hoofdparochiële kerk van Sint-Maarten te Groningen evenmin onopgemerkt zal zijn gebleven. Men zou zich kunnen voorstellen dat het met enig ceremonieel den volke werd kond gedaan en dat dit

er, zeker in het licht van de door mij geschetste benarde tijdsomstandigheden, met vreugde en het nodige lokaal-patriotisme op reageerde. Zo zal er in de Stad en Ommelanden, in het Sticht en ook daarbuiten, op verschillende niveaus, en op grond van meer en minder gedetailleerde informatie, gesproken zijn over de prestigieuze onderne-
 ming en over het concept dat men ten uitvoer wilde laten brengen. Het is jammer dat er geen brief bewaard bleef, zoals de hierboven aangehaalde van Alkuin aan Karel de Grote, waarin een ontwikkelde tijdgenoot meedeelt dat men in Groningen bezig is een toren naar het voorbeeld van die van de Utrechtse Dom te bouwen. Een volgend moment waarop de torenbouw al weer vroeg en volop in de belangstelling zal hebben gestaan was natuurlijk de plechtige eerste steenlegging. Daarna werd langzaam, in het verloop van bijna honderd jaar, het oorspronkelijke torenontwerp gerealiseerd, dat als reactie op een specifieke situatie die hooguit tien jaar actueel was, werd geconci-
 pieerd. Deze schijnbare ongerijmdheid van de tijdelijke 'geldigheid' van het ontwerp en de duurzaamheid van het object heeft in het verleden me-
 nigeen doen twijfelen aan de politieke strekking van de symboliek van architectuur, en zo ook Van der Ploeg als het gaat om de betekenis van de Martinitoren (p. 125, k3). De vraag: hoe komt een opdrachtgever erbij om zich bij de keuze van het concept voor zo'n langdurig en kostbaar karwei te baseren op zo'n vluchtige aanleiding, die al snel haar geldigheid moet verliezen, en dan ook nog te verwachten dat er een signaal-werking van uit gaat? Alvorens op de vraag zelf in te gaan zou ik de aandacht willen vestigen op een verschijnsel dat mijns inziens van wezenlijke betekenis is voor een goed begrip van het hiervoor geschetste mechanisme. Dat is is het relatief open karakter van de westerse samenleving die, ook al in de Middeleeuwen, ondanks de hiërarchische kaders waarbinnen zich de maatschappelijke processen voltrokken, op allerlei cruciale punten een grote mate van pluriformiteit en dynamiek vertoonde. Speciaal in dit verband is van wezenlijk belang dat de bouw van kerken nooit in handen is gekomen van een starre priesterkaste die, onder bescherming van een sterke centrale autoriteit, eeuwenlang en op grote schaal als dogma gehanteerde bouwvoorschriften kon doen toepassen. Iets van dit beeld kan men aantreffen in sommige, niet voor niets als statisch gekarakteriseerde, voortbrengselen van de Byzantijnse kunst. In de westerse samenleving kon iedereen die iets betekende, en over de nodige middelen beschikte, wel ergens een kerk of kapel laten bouwen. Omdat de architectuur in de Middeleeuwen immers een opdrachtgevers-kunst was en geen aangelegenheid van vrij-scheppende architecten, is elk concept voor een representatief bouwwerk in wezen de architectonische codering voor de reële of de geambieerde maatschappelijke positie van de bouwheer ten tijde van de opdracht. Friedrich Ohly heeft in het hierboven aangehaalde opstel over de Dom van Siena deze fixatie in steen van het standpunt dat de bouwheer innam op de tijdbalk van de geschiedenis, in de volgende treffende formulering verrat: 'Das Hereinholen der Vergangenheit und Zukunft in ein vor Augen stehend Ganzes macht die fließende Geschichte durch Vergegenwärtigung zum stehenden Besitz'. Het feit dat verwijzingen naar maatschappelijke posities en ambities slechts uitgedrukt kunnen worden in schema's en vormen die al een bepaalde betekenis hebben resulteerde in tal van gevallen in een intrigerende paradox. Een opdracht situatie van die tijdelijke aard was werd uitgedrukt in een oud bouwconcept dat, door zijn herhaling, een tijdloos karakter kreeg. De traditionele kunstgeschiedenis die werkt met de concepten van de vrij-scheppende kunstenaar en de autonome evo-

lutie der vormen kwalificeert een dergelijk teruggrijpen op het verleden doorgaans als 'achterlijk', tenzij het om ontlenen aan de kunst van de oudheid gaat. Ziet men een dergelijk gebouw echter primair als 'statement' van de opdrachtgever, dan is het daarentegen, tenminste in concept, een hoogst actuele uiting die bovendien wensen en verwachtingen ten aanzien van de toekomst bevat. Deze beschouwing is volgens mij zeer verhelderend voor een goed begrip van het kopiëren van gebouwen. Ik wil dat demonstreren aan het voorbeeld van de Groningse Martinitoren. Toen de stedelijke overheid van Groningen de belangrijkste kerk van de stad van een nieuwe toren moest voorzien werd, uiteraard, gekozen voor een concept dat paste bij de toenmalige situatie. Onder de druk van de annexatie-pogingen van Karel de Stoute vonden de stadsbestuurders en de landsheer, de Utrechtse bisschop, die eeuwen van ruzies achter de rug hadden, elkaar in een formele erkenning van de wederzijdse posities. In eerste instantie is het concept van de Martinitoren niets anders dan dat: een verwijzing naar de toren van de bisschop door de toren van een stad die van de bisschop als landsheer afhangt. Tot zover lijkt er niets bijzonders aan de hand, het is de zichtbare bevestiging van een eeuwenoude hiërarchische verhouding door middel van een geijkt concept. Vitruvius zou tevreden zijn: de 'Decor' werd gerespecteerd. Het tijdstip van conceptie maakt dit nauwelijks tijdgebonden 'statement' tegelijkertijd tot een zeer tijdbepaalde aangelegenheid. Dit blijkt niet alleen uit de politieke context maar ook uit het feit dat de vorige stadstoren helemaal niet op die van Utrechtse Dom kan hebben geleken, hoewel deze eerste ruim na de voltooiing van de bisschopstoren werd ontworpen. Het feit dat men een zo kostbare en uit militair oogpunt volstrekt nutteloze onderneming begon op het ogenblik dat ook de vestingwerken moesten worden uitgebouwd geeft duidelijk aan dat het gebaar blijkbaar evenzeer van belang was als het 'statement'. Nu was het bouwen van grote torens door de plaatselijke overheid een van de meest voorkomende en prominente uitingen van stedelijk zelfbewustzijn. Dit hing vaak samen met de verlening of bevestiging van stedelijke rechten door de landsheer zoals ik heb opgemerkt in een artikel uit 1973 over het zogenaamde eedsreliëf van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht, alwaar naar een aantal interessante voorbeelden wordt verwezen. Toen de Groningse magistraat de bouw van een indrukwekkende toren ter hand nam, zal dit zeker zijn opgevat als een teken dat deze vast van plan was de relatief grote onafhankelijkheid die men de bisschop al lang geleden de facto had weten af te dwingen, met alle kracht te verdedigen. In hoeverre toen reeds duidelijk werd gemaakt dat de Dommstoren nagebouwd zou worden, is onbekend. Het is uiterst onwaarschijnlijk dat men moeite deed om 'het volk' op dit punt voor te lichten. Dat zal niet alleen de nodige kennis en ontwikkeling hebben ontbeerd om zich een voorstelling te kunnen maken van het concept en de symbolische strekking ervan, maar behoorde zonder twijfel ook niet tot de groep waarvoor het 'statement' en het 'signaal' waren bedoeld. Men moet daarentegen aannemen dat de magistraat deze informatie, al of niet vergezeld van een nadere toelichting, wel zal hebben doorgesluisd naar die personen en instellingen waarvan men in deze benarde tijden ofwel in positieve ofwel in negatieve zin iets te wachten had. Daartoe zullen tenminste Karel de Stoute, de bisschop en de steden van het Over- en Nedersticht hebben behoord. Deze informatie lijkt nimmer op schrift te zijn gesteld, zij is althans – in tegenstelling tot enkele vergelijkbare voorbeelden die men in het aangehaalde boek van Warnke kan aantreffen – nooit gesignaleerd.

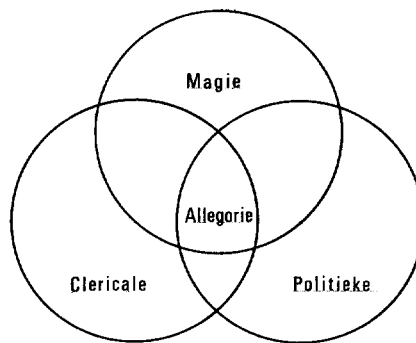
In een kloostergemeenschap als die te Fulda ging dat heel anders. Zoals we aan het begin van de paragraaf hebben gezien legde Bruun in zijn biografie van abt Eigil zijn mede-monniken haarfijn uit hoe zij de architectuur van hun nieuwe kerkhof-kapel moesten interpreteren. Dat hier een uitvoerige schriftelijke toelichting wordt gegeven op de symbolische betekenis van een gebouw is geheel milieu-bepaald. Hier treedt een exegeet op voor zijn gelijken om hun uit te leggen hoe de samenstellende delen van de liturgische omgeving moeten worden geïnterpreteerd. In deze omgeving worden, zo nam en neemt de kerk immers aan, tijdens de viering van de eucharistie, als de grenzen tussen hemel en aarde en tussen tijd en eeuwigheid zijn opgeheven, leven, dood en opstanding van Christus telkens opnieuw tot actualiteit. Daarom beschouwt men alles dat tot de viering van de geloofsmysterieën behoort als een onderdeel van de openbaring. Het kerkgebouw, de inventaris en de liturgische gewaden en gebruiksvoorwerpen zijn daarom evenzeer voorwerp van exegese als de Heilige Schrift zelf. Het zal duidelijk zijn dat de literatuur die hieruit voortkwam de clericale architectuur-allegorese omvat waarvan hiervoor al meerdere malen sprake was.

In 1942 verscheen in het Journal of the Warburg and Courtauld Institutes een baanbrekend opstel van de architectuurhistoricus Richard Krautheimer getiteld: Introduction to an 'Iconography of Medieval Architecture'. Hierin wordt voor het eerst het verschijnsel van de architectuurcopie in de Middeleeuwen als zodanig aan de orde gesteld. De belangrijkste conclusie die Krautheimer aan zijn onderzoek verbond, was dat de opdrachtgever in de Middeleeuwen blijkbaar in een aantal gevallen niet was geïnteresseerd in de herkenbaarheid van de copie en dat degenen die met de uitvoering werden belast veelal niet in staat waren een dergelijke copie te vervaardigen, onder andere omdat hun ruimtelijk voorstellingsvermogen tekort zou zijn geschoten. Het eerste lijkt mij correct, zij het om andere redenen dan de door Krautheimer aangehaalde, het tweede lijkt mij onhoudbaar omdat in eenzelfde periode en cultuurgebied zowel preciese en complexe copieën als 'onherkenbare' verwijzingen naar specifieke gebouwen naast elkaar voorkomen.

Als mij één ding met betrekking tot het kopiëren van architectuur in de onderhavige periode duidelijk is geworden dan is het wel dat men absoluut in staat was een zeer goed gelijkende copie te vervaardigen. Of het dan ook de bedoeling was dat deze door bepaalde groepen werd herkend is een andere zaak. Soms is de copie volkomen herkenbaar maar het voorbeeld zó ver weg dat hooguit een selecte groep van zeer ontwikkelden en/of bereidsden het architectonische statement kan hebben begrepen. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de muren en de torens van het kasteel dat koning Edward I van Engeland vanaf 1282 te Caernarfon, de hoofdstad van het door hem veroverde Wales, liet bouwen. Deze lijken sprekend op de beroemde landmuur die keizer Theodosius in Constantinopel liet optrekken. De koning legitimeerde en documenteerde met het concept van deze bouwopdracht zijn historische positie, het ging hier om een eigen invulling van de 'Decor', om een zeer pretentieuze statement, en niet om een signaal aan zijn onderdanen. Als zodanig zal het feit dat hij een nieuwe burcht op de plaats van de oude liet optrekken, zijn opgevat. Over deze complexe en steeds wisselende verhouding tussen decorum en signaal, de relatieve traagheid van het medium architectuur en de geheel andere kijk op communicatie in die tijd, is hiervoor al het nodige gezegd. Een vraag die in dit verband nog moet worden gesteld is die naar de signaalwerking die kan zijn uitgegaan van een gereduceerde copie van een be-

kend bouwwerk uit de omgeving. Deze kwestie snijdt Van der Ploeg (p. 124, k.3) aan als hij zich afvraagt waarom een toren als die te Eemnes-Binnen tot de Domtoren-copieën moet worden gerekend en niet tot 'het Noord-Hollandse torentype'. Afgezien van de vraag of er zoiets bestaat als een Noord-Hollands torentype is Van der Ploegs twijfel zeer begrijpelijk. Van alle door mij genoemde torens die aan de grens tussen het Nedersticht en het Gooi werden opgericht, lijkt deze wel het minst op die van de Dom. Ook ik ben er niet zeker van of deze wel tot de bewuste groep mag worden gerekend waarvan ik nog steeds aanneem dat het de bedoeling was dat de gelijkenis met de Utrechtse bisschopstoren de gemiddelde streekbewoner en de regionale overheden niet zou ontgaan. Ondanks het feit dat de karakteristieke octogoon in alle gevallen ontbreekt, herinneren de structuur, de grote rijzigheid, de geleiding van de wanden en in sommige gevallen ook de doorluchtigheid van het bovenste gedeelte, onmiddellijk aan de Domtoren. Waarom men af zag van de octogoon kan een kwestie van decorum zijn geweest, zoals hiervoor al werd gesuggereerd met de opmerking dat dit element – op een enkele, zeer voor de hand liggende uitzondering na – uitsluitend in steden voorkomt, maar kan ook het gevolg zijn geweest van financiële overwegingen. Het torenlichaam kon immers in de inheemse baksteen worden opgetrokken, terwijl de octogoon in de veel duurder natuursteen moest worden uitgevoerd.

Naast deze en dergelijke groepen van gereduceerde, maar niettemin goed herkenbare copieën zijn er ook tal van gebouwen die verwijzingen naar andere bevatten die nooit als herkenbaar bedoeld kunnen zijn. Het feit dat wij deze verwijzingen nu als zodanig herkennen is nagenoeg geheel te danken aan de weergaloze beelddocumentatie waarover wij tegenwoordig kunnen beschikken en de ongeëvenaarde mogelijkheden de objecten van onderzoek in situ te bestuderen. Dat vele toehoorders bij de lezing van Dr. Leonhard Helten over het koor van de Dom van Utrecht, die in het kader van het congres 'Utrecht Kruispunt van de Middeleeuwse Kerk' in augustus 1988 werd gehouden, blijk gaven van hun ongelofte toen hij stelde dat bepaalde pijlers en venstervormen van het Utrechtse kathedraalkeel naar die van Westminster Abbey verwezen, was voornamelijk te wijten aan het misverstand dat het hier architectuur-citaten betrof die herkend moesten worden. Dit misverstand is sterk in de hand gewerkt door Krauthheimer in zijn artikel uit 1942. De formulering waarom het gaat wordt door Van der Ploeg geparafraseerd (p. 124 kolom 2). Ook ik was, eveneens in navolging van Krauthheimer, lange tijd van mening dat men het middeleeuwse copie-begrip niet ruim en vaag genoeg kon interpreteren. Ik ben daar op teruggekomen zodra mij duidelijk werd dat de bewuste architectuur-citaten en anderssoortige deel-verwijzingen als die door maten en aantallen – waarover hieronder meer – niet als statement of signaal maar als een vorm van incorporatie moeten worden gezien. Deze heeft doorgaans tot doel de symbolische betekenis van het nieuw te stichten gebouw zoveel mogelijk in overeenstemming te brengen met de status en de prestaties van de bouwheer. In mijn bijdrage 'De zogenoemde Bernold-kerken in het Sticht Utrecht' in de bundel 'Utrecht tussen kerk en Staat' uit 1991 heb ik een afzonderlijke paragraaf gewijd aan dit fenomeen. Ik kom daar onder andere tot de conclusie dat een dergelijk gebruik van architectuur nog het beste vergeleken kan worden met de toepassing van relieken in het kerkgebouw. Door het in metselen van de stoffelijke resten van de hemelbewoners in altaren, kapitelen en muren wordt de kerk immers één met de Stad Gods. Door de gebouwde statussymbolen van zekere

Afb. 4. Schematische voorstelling van de drie belangrijkste betekenis-sferen van architectuur in de Middeleeuwen en hun interferentie (volgens de theorie van de auteur).

personen die om een of andere reden van belang waren voor de bouwheer in de vorm van citaten te incorporeren in diens met relieken verzadigde kerkgebouw, worden hijzelf en zijn gepretendeerde positie gelegitimeerd en eveneens deel van Gods Rijk en zijn geschiedenis. Hiermee zijn we terug bij de architectuur van het kerkgebouw als uiting van het geallegoriseerde wereldbeeld van de Middeleeuwen, waarover hiervoor al werd gesproken. Er is echter een nieuw aspect aan toegevoegd: de magische dimensie van het architectuur-citaat (afb. 4). Dit is immers de implicatie van de vergelijking met de heiligen-reliëk. De heilige is door zijn reliëk werkelijk aanwezig, de geciteerde gebouwen en hun connotaties ook, de kracht en

de waardigheid van al het gerepresenteerde gaat over op het nieuwe gebouw. Een aanwijzing dat deze magische interpretatie correct is, vormt het gebruik van aantallen, maten en patrocinia bij de stichting van kerken. Krauthheimer heeft in zijn artikel laten zien dat de ene kerk met de andere werd gelijkgesteld omdat ze aan dezelfde heilige waren gewijd, of omdat het aantal pijlers overeenkwam, of omdat een bepaalde maat van het ene in het andere gebouw was verwerkt. Vooral het eerste en het laatste zijn bekende en wijdverbreide vormen van magie. Door iets of iemand te benoemen naar iets of iemand anders meende men dat de eigenschappen ervan vanzelf over gingen op die persoon of dat object. Het overnemen van maten van heilige personen of voorwerpen werd eveneens gezien als een magische vorm van zich toe-eigenen. Talloze mannen en vrouwen droegen een koord of lint om het lijf ter lengte van het lichaam van Christus of Maria, om zich tegen onheil te beschermen. Ook de maten van het Heilige Graf te Jerusalem waren geliefd, en dat niet alleen omdat men ze bij zich kon dragen. Ze werden ook in gebouwen verwerkt zoals in het concept van de Busdorffkirche te Paderborn; de schriftelijke bronnen zijn daarvoor zeer stellig. Maar ze werden zodanig verwerkt dat niemand ze nog heeft kunnen traceren. Een wel zeer impliciete verwijzing, die alleen zijn heeft als men haar opvat als een vorm van magie.

Voor deze wijze van omgaan met architectuur had men in de Middeleeuwen eigen termen: typische en figurativer. Men kan ze aantreffen bij Krauthheimer. In het licht van het voorafgaande lijkt het mij echter geboden zijn interpretatie van de betekenis ervan geheel te herzien.

Aart J.J. Mekking

C. Boschma-Aarnoudse - Renaissance-raadhuisen boven het IJ: 'Een hujs om te vergaderen ende tgerecht te houden', Zutphen (De Walburg Pers) 1992, 103 blz., prijs: f 29,50. ISBN 90-6011-779-4.

Economische bloei wordt doorgaans op gepaste afstand gevolgd door verstening. De welvarende jaren zestig van deze eeuw hebben in de jaren zeventig geleid tot de bouw, verbouw en uitbreiding van vele stadhuizen en stadskantoren, zoals in Terneuzen (1970), Almelo (1973) en Ede (1976). Drie-en-een-halve eeuw eerder speelde op kleinere schaal een vergelijkbaar fenomeen. Aan het begin van de zeventiende eeuw leidden verbeterde bemalingstechnieken en hoge landbouwprijzen in Noord-Holland tot een aantal droogmakerijen, met die van de Beemster (1612), Purmer (1622), Wormer (1624) en Schermer (1635) als belangrijkste. Na 1650 daalden de landbouwprijzen echter weer scherp en werden andere beleggingsmogelijkheden populairder. De tussenliggende bloeiperiode resulteerde in de bouw van in totaal vierentwintig raadhuisjes in de dorpen benoorden het IJ, waarvan er nog tien resteren. Vooral de jongste voorbeelden – Jisp (1650), Noordschermer (1652) en Ransdorp (1652) – vormen een illustratie van dit verlate versteringsproces. Verreweg het beste voorbeeld is het nabij gelegen stadhuis van Enkhuizen (1686). Tien raad- en rechuizen in negen dorpen vormen de kern van het boek van Corrie Boschma-Aarnoudse over *Renaissance-raadhuisen boven het IJ*. Het betreft de raadhuisen van: Spanbroek (1598, rest. 1931/32), Schoorl (1601, rest. 1931), Graft (1613, rest. 1909/10), Barsingerhorn (1622, rest. 1964), Groet (1622, rest. 1947), De Rijp (1630, rest. 1917/19), Jisp (1650, rest. 1904) en

Ransdorp (1652, rest. 1923). Het rechthuis van Noordschermer (1652) werd in 1937/38 opnieuw opgebouwd achter het gelijktijdig gerestaureerde raadhuis van Zuidschamer (1639) en beide staan nu in de gemeente Groot-Schermer.

Over de architectuur uit de vroege zeventiende eeuw in het algemeen en over stadhuizen/raadhuisen als bouwtype in het bijzonder is nog steeds beschamend weinig gepubliceerd. Dit nieuwe boek vult deze grote lacune slechts zeer ten dele op. Een op zich zelf informatieve beschrijvende catalogus van de nog aanwezige raadhuisen wordt gevolgd door een summier beschreven opsomming van gesloopte raadhuisen en/of rechthuizen. Dit catalogusdeel wordt vooraf gegaan door zeven hoofdstukken met wetenswaardigheden over ligging, bestuursgeschiedenis, architectuur, functie, bouwpraktijk, bouwhistorie en restauratie van de raadhuisjes.

Jammer genoeg stopt het boek daar wanneer het interessant wordt en stopt de tekst bij een aantal algemene opmerkingen die soms aan het onjuiste grenzen. De mededeling (p. 11) dat de Hollandse Renaissance globaal de periode 1550-1650 (in de woordenlijst: 1530-1650) bestrijkt is op zijn zachtst gezegd te globaal. De besproken raadhuisen zijn bijna zonder uitzondering een representant van de latere fase van wat begin deze eeuw nog Hollandse Renaissance heette, maar nu met (Noordelijk) Maniërisme aangeduid wordt (1590-1630). Dat in dit verband wel de ordeboeken van Palladio, Vignola en nota bene Scamozzi (waar-

MONUMENTENZORG

Een plan tot overkapping van de eerste binnenplaats in het Prinsenhof te Delft

Inleiding

Het Prinsenhof te Delft staat op de 'Lijst 'Top 100' onroerende objecten', zoals gepubliceerd in de WVC brochure *Cultuurbescherming in buitengewone omstandigheden*, september 1991. Deze vermelding stelt een bijzonder cultuurhistorisch belang ten opzichte van de overige in het monumentenregister opgenomen objecten vast. Het monument is op de 'Top 100' als volgt omschreven:

'Delft, Sint Agathaklooster, Prinsenhof en Waalse Kerk: dit samenstel van historische gebouwen vertegenwoordigt in de geschiedenis van Delft en van Nederland meer dan alleen een gebouwde agglomeratie waarbinnen enkele binnenpleinen zijn gelegen. Al rond 1400 werd het Agathaklooster vermeld. Het huidige complex is via drie poortjes toegankelijk, waarvan er één uit 1658 dateert en waarboven een reliëf herinnert aan een van de vele bestemmingen die het complex in de loop der eeuwen heeft gehad. In 1584 werd Willem van Oranje vermoord op de trap tussen de tegenwoordig geheten historische zaal (voorheen eetzaal) en de binnenplaats aan de zijde van de Oude Delft. De waarde van het complex is met name gelegen in zijn historische ensemblewaarde, maar niet in het minst vanwege de plaats die het is gaan innemen in de vaderlandse geschiedenis, waar een historische gebeurtenis heeft plaatsgevonden, die de geschiedenis van ons land blijvend heeft bepaald. Diverse historische gebouwen bevinden zich nog in een oorspronkelijke, afwisselende harmonie, waarbij markante verschijningsvorm en parcellering zijn overgeleverd'.

Momenteel bestaan plannen tot overkapping van 'de binnenplaats aan de zijde van de Oude Delft'. Museum Het Prinsenhof heeft behoefte aan extra vloer- en expositieruimte, terwijl ook een jaarlijks terugkerend evenement als de Delftse Kunst- en Antiekbeurs op de binnenplaats zou kunnen worden georganiseerd. De gemeente Delft stond aanvankelijk positief tegenover dit overkappingsplan van Prof. Dr. Ir. Mick Eekhout. Vanwege de in het geding zijnde monumentale aspecten kwam de Rijksdienst voor de Monumentenzorg tot specificatie van de historische waarden en tot advisering van de gemeente Delft ex. artikel 11 van de Monumentenwet.

Cultuurhistorische waarden

In de eerste plaats is sprake van een bijzondere stedenbouwkundige waarde: het Prinsenhof ligt nabij de oude stadsveste. De afsluitende werking van de als verkeersader fungerende Phoenixstraat roept ruimtelijke en visuele herinneringen aan de voormalige stedelijke begrenzing op. De ruim aangelegde middeleeuwse stad Delft vertoonde vele open terreinen die voor het merendeel in de loop van de tijden zijn bebouwd. Deze open terreinen dienden als kweek- en moestuintjes en voorzagen in te bebouwen percelen bin-

van de eerste Nederlandse vertaling pas in 1640 verscheen) genoemd worden (p. 27), maar Serlio ontbreekt, toont één van de rafelige kanten van het boek.

Dit is des te meer jammer, omdat ook blijkt dat met name over lokale geschiedenis en restauraties veel materiaal is verzameld, waaronder minder bekende kronieken. De lijst van bronnen (lees: archieven) en literatuur is uitgebreid, maar komt niet altijd even goed in de tekst tot uitdrukking. Tevens draagt de opdringerige vormgeving van het boek niet bij aan het leesplezier en is het spijtig dat er geen plattegronden van de raadhuisen afgebeeld zijn.

Het boek smaakt naar meer, maar stopt bij het voorgerecht. In de catalogus wordt materiaal gepresenteerd dat vraagt om nadere interpretatie. Wanneer het mogelijk was geweest de materie nader uit te werken, zou het boek zeer gewonnen hebben. Waarom geen overzicht van alle raadhuisplattegronden op één schaal, of een precieze en overzichtelijke vergelijking van functies en functieveranderingen? Een vergelijking met andere contemporaine raadhuisjes zou verhelderend zijn geweest, bijvoorbeeld dat van Appingedam (1630) of Klundert (1621). Het laatste is weliswaar net één slag groter dan dat van De Rijp, maar stilistisch zeer vergelijkbaar en eveneens voorzien van een derde topgevel aan de langszijde boven de ingang (Vlaamse gevel). Het twee maten grotere stadhuis van Bolsward (1613/17) heeft enkel een topgevel boven de ingang, maar biedt evenals in De Rijp en in Jisp ook onderdak aan een waag. Dat de twee deugdenbeelden in Jisp (Caritas en Justitia), net als de bij de restauratie in Graafthuis geplaatste beelden, exponenten zijn van een specifieke raadhuistraditie, zou een eenvoudig uit te diepen onderwerp zijn geweest. Zij waren immers bedoeld om de goede intenties van de bestuurders te verbeelden, zoals naastenliefde en rechtvaardigheid; vergelijk bijvoorbeeld de stadhuizen van Leiden (1598, Justitia en Pax), Naarden (1601, Justitia, Spes, Fides) en opnieuw Bolsward (Justitia, Fides, Spes, Caritas en Fortitudo).

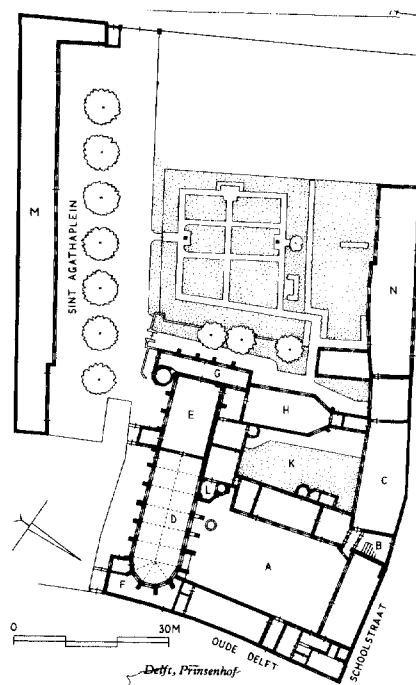
Puur architectuurhistorisch worden de raadhuisen in een verband geplaatst dat niet verder reikt dan obligate verwijzingen (p. 27) naar de 'Hollandse bouwmeesters' Lieven de Key (in Gent geboren) en Hendrick de Keyser (in Utrecht geboren) of hun inspiratiebron de uit Leeuwarden afkomstige 'Vlaming' Hans Vredeman de Vries. Nauwkeurige vergelijking van gebruikte architectonische elementen had echter tot interessante resultaten kunnen leiden. Zo is van de aan het begin genoemde groep van drie jongere raadhuisen dat van Noordschermer (1652) nog volledig maniëristisch. Daarentegen is de Vlaamse gevel van het raadhuis te Jisp (1650) gebouwd in de toendertijd populaire vorm van de verhoogde halsgevel met klauwstukken, en moet deze gezien worden als een vereenvoudigde overname van de classicistische gevelontwerpen van Philips Vingboons. Alleen bij het raadhuis van Ransdorp (1652) werd de gedurfde stap gezet om de Vlaamse gevel geheel weg te laten en te vervangen door een simpele pilasterstelling die in de verte iets weg heeft van Jacob van Campens ontwerp voor het Coymanshuis in Amsterdam (1625).

Ook de topgevels van het raadhuis van Noordschermer, de zijgevel van dat van Zuidschermer (1639), maar vooral dat van Schoorl (1601) zouden een aanleiding gevormd kunnen hebben voor een beschouwing over het typisch maniëristische fenomeen van de in- en uitgezwentke topgevel. Deze natuursteenarme bouwwijze met S-vormige gevelafdekkingen, pinakels/pilasters en lijsten wordt ook wel Gelders-Overijsselse gevel genoemd vanwege zijn veelvuldig voorkomen in de steden Zutphen en Deventer. Het betreft echter

een architectonische onderstroom met veel groter verspreidingsgebied, waaronder woonhuisvoorbeelden op Ameland (1626) en in Alkmaar. Andere Noordhollandse voorbeelden zijn te vinden in Edam, Monnickendam en Enkhuizen (zie het ondergewaardeerde boekje van A.A. Kok, *Amsterdamse woonhuizen*, Amsterdam 1943 (3de dr), 60). De in het boek van Boschma-Aarnoudse genoemde, maar gesloopte, raadhuisen van Beverwijk (XVIIe) en Landsmeer (1621) passen eveneens in deze traditie.

Samenvattend kan gezegd worden dat de waarde van deze publicatie met name schuilt in het klaarleggen van nuttig basismateriaal over een interessant onderwerp, maar dat het boek nogal blijft steken in een opsomming van wetenswaardigheden. Het is dan ook te hopen dat het boek aanleiding geeft tot een toekomstige uitgebreidere studie naar maniëristische raad- en rechthuisen.

Ronald Stenvert

Afb. 1. Delft, het Prinsenhof, plattegrond.

A: Eerste binnenplaats. B: Historische trap.

C: Historische zaal. D: Waalse kerk. E: Museumzaal. F: Sacristie. G: Restant van de kruisgang.

H: Kapittelzaal. K: Tweede binnenplaats. L: Kapel van de abdis. M: Volkenkundig museum.

N: Kamer van Chariteiten.

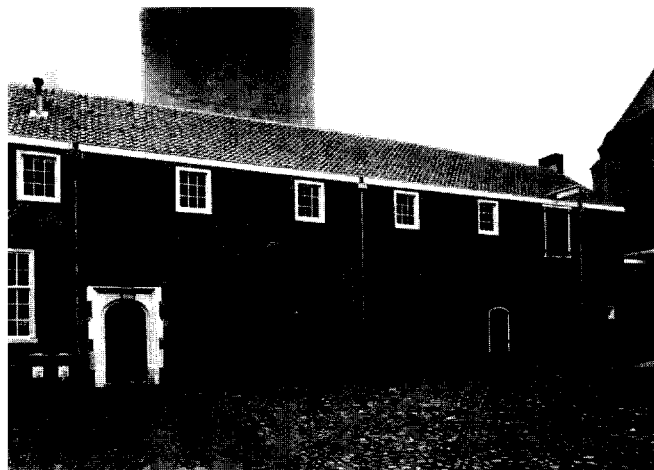
Herkomst plattegrond: Peter Don, Kunstreisboek voor Nederland - Zuid-Holland, 1986, pag. 77.

Tekening van T. Brouwer.

Fotoreproductie: J.P. de Koning, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Afb. 2. Delft, het Prinsenhof. Eerste binnenplaats, gezien naar het noorden.
Foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1992.

Afb. 3. Delft, het Prinsenhof. Eerste binnenplaats, gezien naar het oosten met de toren van de Oude kerk op de achtergrond. Foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1992.

Afb. 4. Delft, het Prinsenhof. Eerste binnenplaats, gezien naar het zuiden met de Waalse kerk op de achtergrond. Foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1992.

Afb. 5. Delft, het Prinsenhof. Eerste binnenplaats, gezien naar het westen.
Foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1992.

nen de omwalling. In de omgeving van het Prinsenhof is nog iets van deze ruime, historische stadsaanleg aanwezig, met name aan het Sint Agathaplein en aan de zijde van de Phoenixstraat waar bomen en groenvoorzieningen de zeggingskracht van het verleden mede tot uitdrukking brengen. Dit stedenbouwkundige gegeven vindt in het Prinsenhof ruimtelijke en historische tegenhangers in twee binnenplaatsen, die als pendant van de buitenwerkse historische schakering gelden en de ruime stadsaanleg als onbebouwde volumes insluiten.

Verder speelt de architectuurhistorische zeldzaamheidswaarde een belangrijke rol. Het aantal gaaf bewaarde middeleeuwse kloosters in Nederland is gering. Het klooster in Ter Apel staat eveneens op de al in de inleiding genoemde 'Top 100', maar heeft geen binnenplaatsen. Het Prinsenhof is één van de gaafst bewaard gebleven kloostercomplexen in ons land. Daarbij komt nog het volgende. De binnenplaatsen zijn onderdeel van de oorspronkelijke kloosteraanleg en werden gedurende vele eeuwen als open ruimten behandeld en gerespecteerd. Historische kaarten, prenten en

plattegronden tonen de binnenhof als onbebouwde ruimte (Joh. Blaeu, circa 1650; ets van Coenraad Decker, 1667; Dirck Evertsz. van Bleyswijck, 1675-1678). Ondanks de verschillende functies die het Prinsenhof heeft vervuld (klooster, vorstelijk verblijf, plaats van samenkomst voor synodale vergaderingen, saaihal, concertzaal, boelhuis, schermerschool, kazerne, Latijnse school, hospitaal, magazijn, museum) vormden beide binnenplaatsen constante factoren in het historische gebouwencomplex. Men sprak consequent van de eerste en de tweede binnenplaatsen.

De in het geding zijnde binnenplaats staat ook bekend als 'kruidentuin'. Indien deze benaming op historische overlevering is gefundeerd, kan worden gedacht aan de kruidentuin uit de tijd dat het Prinsenhof nog klooster was. Een tweede historische mogelijkheid ligt besloten in de functie als kruidentuin voor het Collegium Medico Pharmaceuticum dat aan het eind van de 17de eeuw in het Prinsenhof was gevestigd.

De eerste binnenplaats beschikt over architectonische en ruimtelijke kenmerken waarin of waar-

door de specifieke buiten-karakteristiek tot uitdrukking komt. Deze kenmerken vertonen onderlinge relaties en verkrijgen in verhouding tot het gehele complex betekenis. Het poortje aan de zijde van de Oude Delft vormt de enige directe verbinding met de buitenwereld. Andere toegangen tot de binnenplaats kunnen slechts door het bewandelen van andere vleugels worden verkregen. Hiermee is de voornaamste architectonische karakteristiek van de binnenplaats benoemd: het gaat om een in zichzelf gekeerde, omsloten buitenruimte die maar naar één zijde onbegrensd is. Als gevolg van de onbelemmerde beleving van het uitspannel wordt de architectonische enkadring niet als beklemmend ervaren. De binnenplaats ontleent haar verfijnde zeggingskracht aan de uitwendige staat van de omsluitende gevels waarin vensters, deuren, trappen, een hijsbalk en de textuur van de baksteen de architectonische ervaringen specificeren. Uitzichten op de noordzijde van de Waalse kerk en op de toren van de Oude kerk, de bestrating van de binnenplaats, de doorloopbaarheid van de ingesloten ruimte en bovenal de on-onderbroken beleving van het uit-

spansel leveren aan deze samenstellende architectonische middelen het finale complement. Architectuur bestaat niet alleen uit massa, maar ook uit ruimte.

De omslotenheid van de binnenplaats staat garant voor rust en stilte. Hoewel men op de binnenplaats in de buitenlucht vertoeft en het Prinsenhof in de binnenstad ligt, dringt rumoer van buiten niet tot nauwelijks door. Er is sprake van een eigen, karakteristieke belevingswereld die sterke associaties met het voormalige klooster oproept en waarin contemplatie, clausuur, devotie en meditatie de onderliggende structuur beheersten. Overkapping beperkt de historische belevings- en ervaringswaarden van de binnenplaats.

Het plan van Prof. Dr. Ir. Mick Eekhout tot overkapping

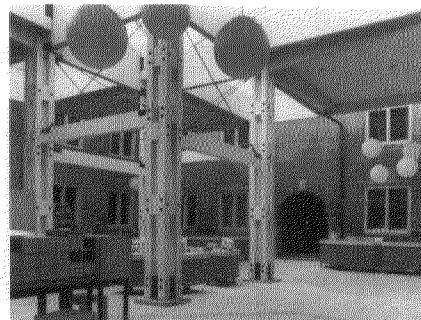
Door middel van een schaalvormige constructie, bestaande uit een netwerk waarin doorzichtige panelen in lichte metalen zettingen zijn gevat, wordt circa 7/8 deel van de binnenplaats overkapt. Aan de zijde van de Waalse kerk blijft een smalle strook vrij. De materiaalkeuze en de wijze van construeren kenmerken zich door lichtheid en transparantie. De geprojecteerde constructie bezit alle eigenschappen die aan fragiliteit kunnen worden toegedicht. Ofschoon de constructie zelfdragend is en de gevels van de binnenplaats niet belast, zal de bekapping als een synthetisch vlies over de binnenplaats worden ervaren. Ondanks het feit dat de fysieke schade aan het monument als 'nihil' is te omschrijven en een residu van de binnenplaats aan de zijde van de kerk blijft gehandhaafd, veroorzaakt de bekapping een radicale omslag in de historische beleving van de binnenplaats. Er ontstaat een binnenruimte waar de elementen en het klimaat zijn buitengesloten en waar geen plaats is voor beleving van de constante, historische factor bij uitstek, direct contact met de open lucht. Uitvoering van het plan zou een breuk in de bijna zeshonderd jaar oude traditie van het Prinsenhof betekenen.

Adviezen

Bond Heemschut formuleerde technische en historische bezwaren tegen de overkapping. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg adviseerde de gemeente Delft geen vergunning te verlenen voor het plan, want het hield geen rekening met de cultuurhistorische waarde van het monument. Kolommen van de overkapping zijn pal voor vensters geprojecteerd en met afvoer van hemelwater is onvoldoende rekening gehouden. Het advies van het Rijk week af van het aanvankelijke standpunt van de gemeentelijke monumentencommissie. Naderhand wijzigden de omstandigheden zich. De Delftse Kunst- en Antiekbeurs was naar een andere locatie verhuisd en de kosten van de overkapping vielen hoger uit dan verwacht. Als gevolg kwam de gemeentelijke monumentencommissie op haar oorspronkelijke standpunt terug. De gemeente Delft heeft de vergunning tot overkapping uiteindelijk niet verleend.

Tot besluit

De laatste jaren zijn verschillende binnenplaatsen van monumenten in Nederland geheel of gedeeltelijk overdekt. De Boterhal achter de Waag te Leiden vormt een zeer vroeg voorbeeld: architect Pieter Post kreeg kort na de oplevering tevens opdracht tot overwelving van de in het originele ontwerp als open bedoelde binnenplaats (1657-1659). De Lakenhal (1639-1640) te Leiden is door Arend van 's-Gravensande met een voorplein ontworpen, maar sinds 1992 is een tijdelijke vergunning verleend tot overkapping. Momenteel biedt het voorplein onderdak aan kassa, vestiaire en theehoeke van stedelijk museum De Lakenhal. Intussen is een verzoek tot definitieve vergunningverlening uitgegaan. Een derde Leids voorbeeld is het Rijksmuseum van Oudheden (1819-1820). Tijdens een verbouwing werd de binnenplaats in 1979 overdekt en ingericht als expositieruimte. De enorme hoogte van de overkapping naar ontwerp van A.J.H.M. Haak suggereert nog iets van de oorspronkelijke buiten-beleving. Het Arsenaal te Leiden is eveneens vermeldenswaard; hier werd in 1982 de binnenplaats overkapt (ontwerp

Afb. 7. Brielle, de binnenplaats van het voormalige Arsenaal - nu in gebruik als bibliotheek. Foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1982.

T. Dijkstra). In Brielle is de binnenplaats van het uit 1708 daterende Arsenaal tijdens de restauratie/verbouwing in 1981-1982 overdekt naar ontwerp van J. Walraad. Sindsdien is het monument als bibliotheek in gebruik. Ook in Geertruidenberg werd de binnenplaats van het Arsenaal (1770-1778, Ph.W. Schonck) overdekt. In 1986 kwam deze overdekking tot stand naar ontwerp van architect F.A.J. Friebe in samenwerking met adviesbureau Van der Weide uit Eindhoven. De architectencombinatie Ahrens, Kleijer en Baller uit Oosterbeek ontwierp voor het hoofdgebouw van de citadel te 's-Hertogenbosch een overkapping. Oorspronkelijk waren de vier rond een binnenplaats gelegen vleugels als gevangenis bedoeld (1789-1790). De met de verbouwing (1982-1985) ontstane binnenruimte is in gebruik bij het Rijksarchief en dient onder andere als centrale balie en receptie en herbergt het kaartstelsel. Functiewijziging of ruimtenood van een monument blijkt meer dan eens tot overkappingsplannen te leiden. In Breda ontwikkelde het Oude Mannenhuis zich tot centrum voor beeldende kunst en museum 'De Beijerd'. Sinds 1988 is de binnenplaats van 'De Beijerd' overkapt. Onlangs is op het voormalige Binnengasthuis-terrein te Amsterdam een binnenplaats overdekt naar ontwerp van architect P.A.M. Dirks. Dit plein met aan verschillende zijden bebouwing uit het einde van de 19de eeuw werd in 1992 voorzien van een afsluitend 'drie dimensionaal ruimtevakwerk' en is onder de naam 'Het Atrium' als mensa in gebruik. Eenzelfde nieuwe naam kan in de toekomst aan de binnenplaats van het stadhuis te Groningen worden verbonden. Daar ontwierpen Karelse van der Meer, architecten uit Groningen de overkapping; de constructeur is Octatube Space Structures uit Delft, tevens betrokken bij de overkappingsplannen voor het Prinsenhof te Delft. De Groningse binnenplaats functioneert nu reeds als extra ruimte van het stadhuis tijdens diverse openbare bijeenkomsten. De overkapping zal volgens plan eind 1993 gereed zijn. Momenteel zijn bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg plannen ingediend voor overkapping van binnenplaatsen te Amsterdam (Academie van Bouwkunst) en van het voormalig wees- en armenhuis te Broek in Waterland (Leeteinde 16). De vraag in hoeverre deze voorbeelden zullen slagen of geslaagd zijn, is afhankelijk van de mate waarin de binnenplaats het karakter van een buitenruimte heeft weten te behouden. Vaststaande receptuur of bindende voorschriften zijn niet te geven, omdat de situatie zelden eenduidig is en de historische omstandigheden per monument kunnen verschillen.

M.S. Verweij

Afb. 6. Delft, het Prinsenhof gezien vanaf de toren van de Oude kerk. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1918.

Nederland, waterland, bruggenland

Nederland is bij uitstek een waterland. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in ons land vele bruggen voorkomen, wellicht is het een gebied met de dichtste bruggenbezetting ter wereld. Er is een lange en rijke traditie op het gebied van de bruggenbouw en er zijn vele belangwekkende bruggen gebouwd. Met name waar het de ontwikkeling van beweegbare bruggen betreft was en is Nederland toonaangevend.

Hoewel er in Nederland bij een breed publiek belangstelling is voor de bruggenbouw, is er nog betrekkelijk weinig gedaan aan een algemene voorlichting hierover. Zo is de geschiedenis van de Nederlandse bruggenbouw tot dusver nog niet integraal beschreven, terwijl in de ons omringende landen, met name in Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland, vele publicaties over de nationale bruggenbouw bestaan. Vooral in Groot-Brittannië is veel gedaan aan populaire voorlichting voor een breed publiek. In Nederland is er een duidelijke achterstand.

Bruggen als industrieel erfgoed

Bij de Nederlandse monumentenzorg is in het verleden voornamelijk aandacht besteed aan bruggen uit de periode voor 1800, aan stenen en houten bruggen en wel voornamelijk op grond van hun figuren in het landschap, in de stad of bij een kasteel en dergelijke. In het algemeen lag tot voor kort het zwaartepunt van de monumentenzorg in de tijd voor 1800. In de laatste decennia heeft echter een aandachtsverschuiving plaats gevonden naar de 19de en de 20ste eeuw. Daardoor verscheen in het gezichtsveld van de monumentenzorg ook datgene wat tegenwoordig wordt aangeduid als industrieel erfgoed: fabrieken, gemalen, watertorens, vuurtorens, bruggen, sluizen en nog vele andere categorieën van objecten die direct of indirect producten van de industriële ontwikkeling van ons land zijn. Vele daarvan hebben een zodanige cultuur-historische waarde dat zij de overweging verdienen om tot beschermd monument te worden verklaard. Er dient echter een keuze te worden gemaakt: de gelden, die voor de monumentenzorg beschikbaar worden gesteld, zijn gelimiteerd. Om een beter inzicht te krijgen in de selectieproblematiek heeft het Ministerie van WVC voor de duur van vier jaar een Projectbureau Industrieel Erfgoed in het leven geroepen dat hiertoe onderzoek moet laten verrichten. Een van de studies gaat over bruggen als industrieel erfgoed.

Een Nederlandse Bruggen Stichting

Al deze constateringen waren voor een aantal geïnteresseerden aanleiding om een Nederlandse Bruggen Stichting in het leven te roepen. Het initiatief kwam vooral van de Commissie Erfgoed in IJzer en Staal van het Staalbouwkundig Genootschap, maar ook bruggen, uitgevoerd in beton, hout en baksteen of natuursteen, zullen bij de stichting een onderdak vinden. De doelstellingen van de stichting zijn, kort samengevat:

Het bevorderen van kennis over de Nederlandse bruggenbouw, zowel uit het verre als het nabije verleden.

Het inventariseren en documenteren van deze kennis en het overdragen ervan, zowel voor wetenschappelijke doeleinden als naar een breed publiek.

De ophaalbrug over de Hollandsche IJssel te Haastrecht uit 1883, een fraai voorbeeld van een negentiende-eeuwse ijzeren brug.

Het meewerken aan het zo mogelijk in stand houden van bruggen die uit een oogpunt van cultuurhistorie, stedenbouw of landschap van waarde zijn of het op andere wijze behouden van de herinnering aan deze bruggen indien zij met sloop worden bedreigd.

Het bestuur van de stichting is als volgt samengesteld:

prof.ir. J. Oosterhoff, voorzitter
ir. G. Hardenberg, vice-voorzitter
prof.ir. J. Kuipers, penningmeester
ir. H.P. Klooster
prof.ir. J.H. van Loenen

Het secretariaat van de stichting is in handen van:
ir. G.J. Arends
Gebouw voor Bouwkunde, kamer 7.01
Berlageweg 1, 2628 CR Delft
Tel.015.784886 of 01820.20935

Onlangs kwam het eerste nummer uit van het NBS NIEUWS, het nieuwsbulletin van de stichting, dat voor belangstellenden op aanvraag bij de secretaris gratis verkrijgbaar is. Overigens bestaat ook de mogelijkheid om begunstiger van de stichting te worden. Dit houdt in dat men de nieuwsbrief (voor 1993 drie nummers, in volgende jaren vier nummers per jaar) en de jaarverslagen van de stichting zal ontvangen. Voorts zal de stichting bevorderen dat bij evenementen, die de Nederlandse bruggenbouw betreffen, begunstigers voordeel genieten, bv. door het deelnemen voor een gereduceerde prijs. Dit zelfde geldt voor publicaties van de NBS. De begunstigersbijdrage is minimaal f 25,- per jaar voor personen en f 100,- per jaar voor instellingen. Voor aanmelding is het voldoende om een bedrag te storten op de postrekening van de stichting: postrekening 58975 t.n.v. de Penningmeester van de NBS te Delft. Ook kan men telefonisch in contact treden met de secretaris van de stichting.

J. Oosterhoff

Carlo Huijts directeur Vereniging Hendrick de Keyser

Dr.ir. C.S.T.J. Huijts treedt per 1 september in dienst van de Vereniging Hendrick de Keyser te Amsterdam. Volgend jaar zal hij ing. W. Raue als directeur opvolgen, die dan na dertig jaar leiding aan de vereniging Hendrick de Keyser te hebben gegeven, met pensioen gaat. Huijts was tot voor kort directeur van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek te Arnhem. In juli 1992 promoveerde hij op bouwkundige reconstructies van Drentse boerderijen tussen 1300 v.Chr. en 1300 na Chr. De Vereniging Hendrick de Keyser telt 2000 leden en zet zich in voor het behoud van historisch belangrijke gebouwen in heel Nederland.

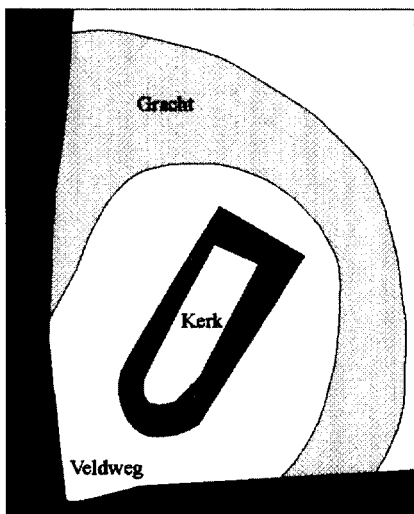
Inlichtingen: Vereniging Hendrick de Keyser, 020-624 99 55.

ARCHEOLOGIE

Bescherming op maat: Akmarijp

Wandelende dorpen, die in de middeleeuwen met de grens van de veenontginning in Noord-Nederland 'meeliepen', maken lastige archeologische monumenten. Meestal is de herinnering aan een elders gelegen voorganger vervaagd, en is er in het landschap niets meer te zien. De provincie Friesland probeert het bodemarchief nu op ingrijpende wijze te beschermen. In het meerjarige project 'bescherming op maat' wordt sinds kort het archeologische bestand in de provincie zeer fijnmazig geïnventariseerd, wat bovendien resulteerde in een nieuwe categorie monumenten. De Stichting Regionaal Archeologisch Archiverings Project (RAAP) toonde aan dat er naast terpen, vuursteenvindplaatsen, en stins- en kloosterterreinen, ook een rijk bestand is aan middeleeuwse ontginningen in Friesland die tot op heden bekend noch beschermd waren. Van die ontginningen, waarbij de behorende bewoning zich meerdere keren verplaatste, is het dorp Akmarijp, pal onder het Sneekmeer, een mooi voorbeeld. Nieuw is dat RAAP een methode ontwikkelde om het bestaan van een voorganger van een ontginningsdorp aan te tonen. Dat kan dankzij elektrische weerstandsmeting in de bodem, waarmee dieper onder de grond liggende structuren kunnen worden herkend, afb. 1. De bodemgesteldheid in de weilanden ten noorden van Akmarijp, in een gebied dat was geselecteerd door historici van de Fryske Akademy die daar de plaats van het vroegere Akmarijp vermoedden, was ideaal voor dit onderzoek. Resultaat is een scherp beeld van een nu verdwenen kerk met een rechthoekig middenschip dat eindigt in een rondlopend koor. Er werden geen sporen van een toren gevonden. De kerk maakte deel uit van een door een gracht omsloten, opgehoogde hof. Vervolgonderzoek ter plaatse wees uit dat alleen het diepste fundament van de kerk over is, bestaande uit een sleuf in het veen, gevuld met zand. In de sleuf werden ook nog enige horizontaal gelegen hout planken aangetroffen.

RAAP concludeert dat het Akmarijp van de 12de eeuw rond of bij dit kerkhof lag, waarmee dit dorp

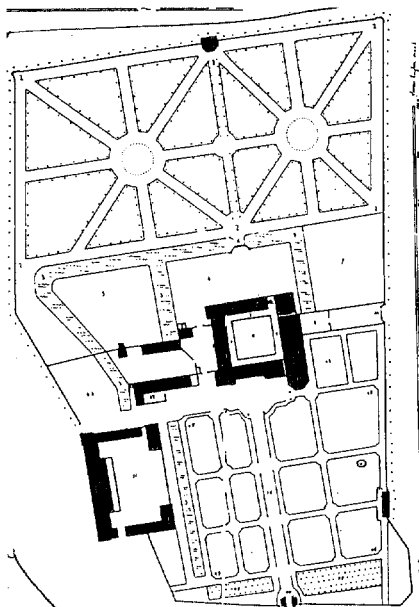
Afb. 1. Weerstandsmeting en interpretatie van de kerk te Alkmar, onderzoek en tekeningen door P.J. Orbons, Stichting Raap te Amsterdam.

goed past in het beeld van de opschuivende middeleeuwse ontginningen in Friesland. Bij de verschuiving van het dorp is de kerk afgebroken en verplaatst. Naderhand is de achtergebleven hof verlaagd en uiteindelijk geëgaliseerd, terwijl de gracht werd gedempt. Met het aantonen van het archeologische monument in Alkmar kan nu ook aan bescherming door provincie en rijk worden gewerkt.

Inlichtingen: Stichting RAAP, dr. G.J. de Langen, ing. P.J. Orbons, Postbus 1347, 1000 BH Amsterdam, tel. 020-525 58 35.

Bouwhistorisch onderzoek Norbertinessen- klooster Houthem

De bewogen geschiedenis van landgoed Sint Gerlach in het Limburgse Houthem komt lang-

Afb. 2. Plattegrond naar oude opmeting van het Norbertinessenklooster Houthem door tuinen omgeven.

zaam aan het licht door bouwhistorisch onderzoek dat voorafgaande aan een monumentale restauratie deze zomer werd uitgevoerd door bouwhistorici van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft en een internationaal team van vrijwilligers. Na de restauratie, waarmee een bedrag van 30 miljoen gulden is gemoed, zal het vervallen kasteel aan de oevers van de Geul een luxe hotel zijn geworden met grote, in oude staat herstellende tuinen, afb. 2.

Het huidige kasteel werd in 1904 verbouwd tot landgoed, maar gaat terug tot rond 1200, toen hier voor dames van adellijke afkomst een Norbertinessenklooster werd gesticht. Bij een brand in 1574 werd de middeleeuwse bouw volledig verwoest en enkele malen herbouwd, om in 1797 onteigend te worden. Een rijke plaatselijke familie maakte het complex tot een landgoed, maar gebruikte de fundamenten van de kloostergebouwen voor de opvang van regenwater. Het bouwhistorisch onderzoek van de TUD leverde voornamelijk, naast het tracé van de 17de-eeuwse funderingen en kelders, een aantal scherpere dateringen van de latere bouwfasen op: het klooster is niet direct na de brand van 1574 herbouwd, maar pas aan het begin van de 17de eeuw, terwijl het 'Proostgebouw' juist iets ouder bleek dan werd aangenomen en op een ophogingspakket van 2,5 meter bleek te staan. Van de middeleeuwse resten van voor de grote brand werd tot dusverre slechts een drietal houten grafkisten aangetroffen.

De rol van het bouwhistorisch onderzoek van de Delftenaren, die al jarenlang betrokken zijn bij restauratieonderzoek in Maastricht, is dat bij de restauratie rekening zal kunnen worden gehouden met de vroegere bouwfasen. Zo zal de contour van een van de verdwenen kloostervleugels waarschijnlijk in het maaiveld worden aangegeven, en hoeft een aantal funderingen niet nieuw te worden aangelegd omdat de nieuwbouw van nu aange-toonde fundamenten gebruik kan maken. De restauratie zal nog dit jaar aanvangen, terwijl met hoopt het hotel met kerst 1994 in gebruik te nemen.

Nieuw museum Westland

Dat het Westland meer is dan kassen vol tomaten en bloemen kan men sinds kort ervaren in het nieuwe Westlands Streek- en Tuinbouwmuseum te Honselersdijk. Het nieuwe streekmuseum, dat deze zomer min of meer geruisloos zijn deuren opende, huist in een verbouwde boerderij en kwam tot stand door de inspanningen van de Stichting Streek- en Tuinbouwhistorie Westland. Het museum zelf is een fusie tussen het Westlands Streekmuseum, het Westlands Centrum voor Streekhistorie en het Tuinbouwmuseum, alle voorheen gevestigd in Naaldwijk. Het herbergt een nieuwe permanente expositie over de geschiedenis van het Westland, van de vroegste prehistorische bewoning op de hoger gelegen duingronden in Monster en Loosduinen tot en met de bouwgeschiedenis van de veilinggebouwen in de streek. De nadruk, hoe kan het ook anders, ligt op de geschiedenis van de tuinbouw. De archeologische en historische wetenswaardigheden van de streek en haar vijftien dorpen worden chronologisch gepresenteerd: prehistorie, Romeinse tijd, middeleeuwen, Reformatie, en verder de Gouden Eeuw, de Franse tijd, de 19de eeuw en de heden-daagse situatie.

De meeste dorpen in het Westland zijn pas in de late middeleeuwen ontstaan, toen de aanleg van dijken tegen het water een feit was. In de 16de eeuw werden er veel buitenplaatsen in de regio aangelegd, zoals de kloosters in Wateringen, Rijswijk en 's-Gravenzande, het beginhof in 's-Gravenzande en het 17de-eeuwse paleis van Frederik Hendrik. De ontwikkeling van deze buitenplaatsen komt in de expositie uitgebreid aan bod.

Naast de archeologische en historische collectie biedt het museum ook mogelijkheden voor zelfwerkzaamheid. Zo is er een dienstencentrum met een vast onderkomen voor plaatselijke historische werkgroepen en een bibliotheek annex documentatiecentrum met een ruime sortering bronnen over de geschiedenis van het Westland. Ook worden er cursussen archeologie gegeven en is men druk doende naast het museum een tuinderij aan te leggen zoals die er begin deze eeuw heeft uitgezien, compleet met kassen, schuur en een haven met schuit.

Westlands Museum voor Streek- en Tuinbouwhistorie, Middel Broekweg 154, Honselersdijk, 01740-2 10 84; di-vr 14-17, za 11-16 uur. Groepen op afspraak, ook buiten reguliere openingstijden.

Klooster Vrouwenpolder

Bij een korte noodopgraving in maart van dit jaar werden in het Zeeuwse Vrouwenpolder de fundamenten ontdekt van een groot middeleeuws platelandsklooster. Het onderzoek dat de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) samen met de stadsarchivaris van Veere en leden van de lokale archeologische werkgroep uitvoerde, was nodig vanwege de aanleg van een parkeerterrein achter de NH-kerk aan de Fort den Haakweg in Vrouwenpolder. De archeologen troffen aanvankelijk de fundamenten aan van een L-vormig complex. Dat bestond uit een 30 meter lang kerkgebouw met daartegenaan een vierkant

woonkwartier van 20 bij 20 meter. Later konden ook de funderingen van een kloostergang en van het enorme koor van de kerk worden getraceerd. Van het woongebouw waren ook de kelders, uitgevoerd met een tongewelf, bewaard, evenals een plavuizenvloer van de kapel. Naast aarde-werk, glas, wat munten en een pijparden heiligenbeeld zijn er door de archeologen in en rond de fundamente van het klooster vooral veel voedselresten gevonden, waaronder enorme hoeveelheden 15de-eeuwse mossel- en oesterschelpen. Vrouwenpolder ontleent zijn naam overigens niet aan het nu gevonden klooster, maar aan een kapel die in 1314 in het toen net bedijkte poldergebied was gesticht en later een zelfstandige parochiekerk van Onze Lieve Vrouwe werd. Onduidelijk is of in de nu gevonden resten ook de 14de-eeuwse voorganger schuilgaat.

Uit archiefonderzoek is bekend dat het klooster niet langer dan een eeuw heeft gefunctioneerd. Het was in 1452 gesticht door de kanunniken van St. Augustinus, die eerder het klooster van het Heilig Graf te Arnhem bewoonden. Honderd jaar later was het klooster door de algemene economische en religieuze malaise al niet meer rendabel, ondanks een spectaculair mirakel dat kort na de bouw van de eerste kerk plaatsvond. Het schilderij van Onze Lieve Vrouwe in den Polder in de kerk zou al in de 14de eeuw waarachtige tranen hebben gestort, waardoor het klooster tevens een belangrijk bedevaartsoord werd. Na het vertrek in 1552 van de drie laatste kloosterlingen, die zich met een lijfrente van Maximiliaan van Bourgondië in Delft terugtrokken, raakte het klooster in verval en werd in 1573 door Spaanse troepen verwoest. In de volksmond leefde de herinnering echter voort: het weiland bleef altijd als 'het Klôöster' bekend staan. De gemeentelijke archiefdienst van Veere bereidt met de Zeeuwse provinciaal-archeoloog een brochure over het complex voor.

Inlichtingen: archief Veere, 01181-12 53 (P. Blom).

Vlaanderen heeft een monumentenwet ...

Donderdag 24 juni nam de Vlaamse Raad, het parlement van het gewest Vlaanderen, unaniem een decreet aan dat de status en functie van archeologische monumentenwet heeft. Die ontbrak tot nu toe: iedereen kon graven, restaureren en verwijderen. Met het nieuwe decreet heeft Vlaanderen officieel het archeologisch erfgoed van algemeen belang verklaard: eigenaren van terreinen zijn nu verplicht tot bescherming en behoud. Onder het decreet kunnen archeologische zones de bescherming van monument krijgen, echter zonder een absoluut verbod op economische exploitatie. Verder voorziet het decreet in reglementering van van alles: voor opgravingen en ander schadelijk veldonderzoek is een vergunning van de minister of diens gemachtigde vereist. In de praktijk zal dat vaak de directeur van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) zijn. Bovendien is tevens de voorafgaande toestemming van de eigenaar van het terrein vereist. Daarbuiten bestaat er nu ook een meldingsplicht en de verplichting vondsten voor studie af te staan. Anders dan in Nederland blijft de eigenaar van het terrein altijd eigenaar van de vondst, die echter wel in een openbare collectie te zien zal moeten zijn.

Tegen de nieuwe bepaling dat het IAP opgravingsvergunningen zal verstrekken rees hevig verzet vanuit de universitaire wereld en sommige gemeentelijke archeologische diensten. Deze situatie doet een beetje denken aan die in Nederland vlak na de oorlog: de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek zou aanvankelijk de enig bevoegde instantie worden voor het doen van archeologische opgravingen. Tegen dit centralisme liepen de universiteiten en het Rijksmuseum van Oudheden zozeer te hoop dat die vlieger uiteindelijk niet opging. In Nederland kunnen rijksdiensten, universiteiten, steden en rijksmusea een opgravingsbevoegdheid van de Minister van WVC aanvragen. In Vlaanderen vreest men een vergelijkbaar centralisme, maar anders dan in Nederland is niemand uitgesloten van een vergunning voor opgravingen. Het IAP zal alleen optreden als centrale instantie voor de uitvoering van het verlenen van vergunningen terwijl er ook in beroepsprocedures is voorzien.

Inlichtingen over het 'Decreet houdende bescherming van het archeologisch patrimonium': Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Doornveld 1 bus 30, 1731 Asse-Zellik, België, 0913212-463 13 33.

... en een archeologisch jaarboek

In de reeks Archaeologia Beglica, begonnen als overdrukkenserie in de jaren vijftig, kon de archeologie bij onze zuiderburen worden gevolgd. Met de opdeling van België is ook dit unitaire kanaal gesplitst. Twee jaarboeken verschenen sinds 1991: Archeologie in Vlaanderen I-II, enigszins vergelijkbaar met de Berichten ROB (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek). De twee wel zeer kloekke delen, respectievelijk 256 en 480 matglans A4-bladzijden dik, bieden elk in een twintigtal bijdragen een overzicht van wat er actueel in Vlaanderen speelt: korte opgravingsverslagen, interimrapporten en nieuw onderzoek, alles zeer ruim geïllustreerd. De inhoud loopt van paleolithicum tot en met Nieuwe Tijd, van degelijke archeologisch-typologische materiaalstudie tot mijten- en historisch huiskatonderzoek, van bouwhistorisch onderzoek tot iconografische studies van tegelvloeren, en van laat-middeleeuwse voedsel economie gebaseerd op botanalyse tot dendrochronologisch onderzoek van het gebinte van de kerk in Enamel/Oudenaarde. De auteurs zijn veelal medewerkers van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP), maar er is ook plaats voor werk van buiten de instituutmuren, waaronder zelfs van een Nederlander. De prijs, tussen de vijftig en honderd gulden, valt eigenlijk wel mee voor zulke hoekstenen van een gewestelijke archeologische cultuurhistorie.

'Archeologie in Vlaanderen (Archaeology in Flanders)', I (1991) en II (1992): tijdschrift uitgegeven, onder leiding van Dr. G. De Boe, door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, ISSN 0778-2837, geb.: 256 blz., 179 afb., BFr. 990 (!); 480 blz., 373 afb. 8 kleurenplaten, BFr. 1760 (II).

Europese archeologen verenigt u!

De European Association of Archaeologists (EAA) is op zoek naar leden. De EAA werd dit voorjaar door een groep van archeologen uit veertien Europese landen officieel te Budapest opgericht en wil een vereniging zijn waarin naast coördinatie en uitwisseling van internationale kennis ook de ethische en morele aspecten van de Europese archeologie (beoefening) aan bod komen. In het bijzonder moet er een brug worden geslagen tussen wetenschappelijke onderzoekers en wat bij gebrek aan een goed Nederlands woord maar archaeo-logical heritage managers moet blijven heten. Daartoe geeft de EAA twee keer per jaar een Journal of European Archaeology uit, onder redactie van onder meer Ian Hodder, Mike Rowlands, Alain Schnapp en Anna Maria Bietti Sestieri. Ook zal er een 'informatiedienst' voor de leden komen. Het lidmaatschap varieert van 10 tot 50 Engelse ponden, al naar gelang status en herkomst (inwoners van de voormalige Oostbloklanden krijgen korting), en staat open voor alle beroepsarcheologen. Instellingen, studenten en niet-professionals kunnen bijzonder lid (associated member) worden. Sir Grahame Clark, in 1990 winnaar van de Erasmusprijs, wordt de beschermheer. De directeur van de Noorse oudheidkundige dienst, Kristian Kristiansen, is voorzitter.

'European Association of Archaeologists', secretariaat Directorate of Cultural Heritage, Dronningens gt. 13, Postbus 8196 Dep, N-0034 Oslo 1.

Vroeg-middeleeuws Noord-Nederland

Hoe zag het landschap in de Groningse en Friese kuststreken er vroeger uit? Hoe, waar en waarom werd er gewoond? De beantwoording van deze vragen levert een genuanceerd beeld op, dat Egge Knol schetst in De Noordnederlandse kustlanden in de vroege middeleeuwen, waarop hij op 7 juni aan de Vrije Universiteit te Amsterdam promoveerde.

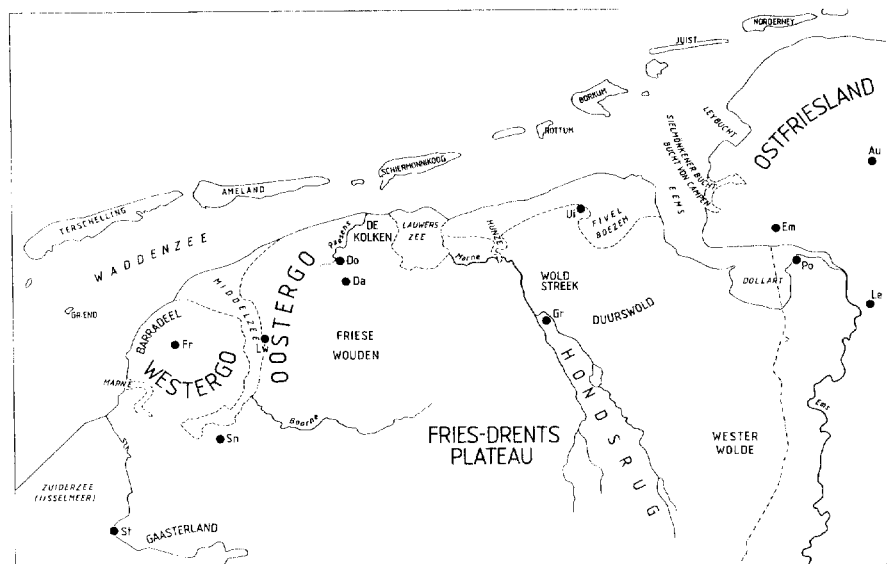
Knol doet drie dingen: landschapsreconstructie, inventarisatie van alle vroeg-middeleeuwse vondsten in de Groninger en Leeuwarder collecties en het combineren van die twee, afb. 3. Eerst reconstrueert hij, in een goed Groninger traditie van paleo-ecologisch onderzoek, hoe het noordelijke kwelderlandschap er uitzag vóór de grote veranderingen van de late middeleeuwen, toen de Waddenzee langzaam ingedijkt werd: een grillig getijdenlandschap met hoge concentraties woonheuvels (wierden), doorsneden door nu dichtgeslibde rivier- en zeearmen en prielen. Het drassige gebied daarachter ging slechts geleidelijk over in de inmiddels verdwenen veengebieden op de zandgronden. Vervolgens analyseert hij de duizenden bodemvondsten die in de loop der tijd in de provinciale noordelijke musea zijn terechtgekomen. Deze vaak losse vondsten, afkomstig van commerciële afgravingen van terpen en wierden uit in totaal zo'n vijfhonderd plaatsen, ordent Knol in vijftien categorieën. De synthese van deze si-syphusarbeid levert een dynamisch beeld van de bewoningsgeschiedenis tussen 350 en 900 v.Chr. op, verdeeld over drie periodes: Volksverhuizings-

Bouwkundig onderzoek Pompeii

Reconstrueren hoe een antieke architect te werk ging kan alleen wanneer precies bekend is wat hij per project bouwde. Dat lijkt een tautologie, maar in alle historische bouwwerken - en hoe ouder des te sterker dit geldt - hebben we te maken met het cumulatief resultaat van talloze verbouwingen, veranderingen en vormen van hergebruik. Een deugdelijke analyse zal dus per gebouw de volgorde van gebruiks- en bouwfasen moeten vaststellen en dateren. Dit deed Kees Peterse in het onderzoek naar bouwgeschiedenis en maatvoering van woonhuizen in het antieke Pompeii waar op hij op 4 juni promoveerde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Nieuw in het onderzoek is dat Peterse, van huis uit bouwkundig, zich op het raakvlak van bouwkunde, architectuur en archeologie begeeft. Ook is hij exponent van een Nederlandse traditie, in het bijzonder een Nijmeegse, waarin gewone woonhuizen ('gebruiksarchitectuur') worden onderzocht in plaats van monumentale prestige-bouw als tempels of basilica's. Peterse wijze van onderzoek in Pompeii, in één klap werd geconserveerd op 24 augustus 79 na Chr., is daarom diachroom in plaats dat het zich beperkt tot de status quo.

Voor het vaststellen van de logica en samenhang van het gereconstrueerde ontwerp (de 'dispositie') van een groot aantal huizen in een bepaalde regio van de stad ontwikkelde Peterse eerst een systeem om het oudste muurwerk te dateren op grond van constructie, uitvoering en eigenschappen van de gebruikte mortel. Op basis van een aldus gevonden relatieve chronologie, die door vergelijking met gegevens van andere aard ook absoluut kon worden gedateerd, werd per gebouw de maatvoering geanalyseerd. Peterse kon een belangrijke ondersteuning geven voor de Nederlandse archeologische visie dat in de oudheid de lengte van de gehanteerde voetmaat (in Pompeii veelal een 'Oskische' voet van ca. 27,5 cm) uit de totaal maten van een gegeven gebouw moet worden afgeleid. Deze door de Nijmeegse hoogleraar De Waele ontwikkelde 'structuralistische' metrologie lijkt daarmee definitief het pleit te hebben gewonnen in de soms bittere strijd. Met name een krachtige, Duitse bouwhistorisch-archeologische traditie ging lange tijd van een 'onafhankelijke' voetgrootte uit. De analyse van het bouwontwerp, waar Peterse's studie mee eindigt, wijst niet alleen op intentionele maatvoering, maar toont ook aan dat de Pompeiaanse architecten overwegend rationele proporties gebruikten, zoals eenvoudige verhoudingen als 3:4. Geometrische proporties met irrationele verhoudingen, zoals 1:2, lijken niet rechtstreeks te zijn toegepast. De gevonden ontwerp praktijk en denkrant van Pompeiaanse architecten blijkt uiteindelijk redelijk aan te sluiten bij de traditie die uit Vitruvius' *De architectura* blijkt, de belangrijkste schriftelijke bron voor Romeinse bouwkunst.

Kees Peterse, *'Bouwkundige studies van huizen in Pompeii: muurwerk, maatvoering en ontwerp'*, academisch proefschrift, 4 juni 1993, Katholieke Universiteit Nijmegen. Promotoren: prof.dr. J.A.K.E. de Waele en prof.dr. V.M. Strocka (Freiburg).

Afb. 3. Noord-Nederland met aangegeven de belangrijkste landstreken, zeearmen en waterlopen: St= Staveren, Fr= Franeker, Sn= Sneek, Lw= Leeuwarden, Do= Dokkum, Da= Dantumawoude, Gr= Groningen, Ui= Uithuizen, Em= Emden, Po= Pogum, Le= Leer, Au= Aurich. tek. H.J.M. Burgers AIVU.

, Merovingische en Karolingische tijd. Knol onderscheidt een reeks 'kerngewesten', van oost naar west: Westergo, Oostergo, Humsterland, Hunsingo, Fivelgo en Emsgo tot in Oostfriesland. Anders dan hij verwachtte bleken de gewesten zich in materiële zin niet erg van elkaar te onderscheiden. Alleen in de verdeling van rijkdom zijn er enige verschillen aan te wijzen: de Friese streken Westergo en Oostergo, aan weerszijden van de voormalige Middelzee die bij Leeuwarden tot aan Sneek reikte, vertoonden aanvankelijk een veel grotere rijkdom dan de oostelijker gewesten. Na inlijving in het Frankische rijk verdwijnt dat verschil echter weer. Daarnaast zijn er in de loop der tijd twee veranderingen in begrafeniscgewoonten zichtbaar. Zo begint rond 400 na Chr. naast crematie ook begraving als lijkbezorging voor te komen. Knol wijt dit aan de contacten die er moeten zijn geweest met Angelsaksische volksverhuizers,

die Noord-Nederland aandeden op weg naar Engeland. Driehonderd jaar later verdwijnt het crematieritueel geheel en lijkt er zich in rijkere wapengraven een strijderskaste te weerspiegelen. Dat zou door veranderende machtsverhoudingen, o.m. door de invloed van de Franken, verklaard worden. Het moderne beeld van de noordelijke kust als een soort Jutland van de Lage Landen gaat voor de vroege middeleeuwen beslist niet op, zeker niet als vergeten materiaal in de musea, waar Knols werk grotendeels op berust, flink wordt afgestoft.

E. Knol, *'De Noordnederlandse kustlanden in de vroege middeleeuwen'*, academisch proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam, 7 juni. Promotor: prof.dr. W.A. van Es. Boek (ISBN 90-801405-1-1), 272 blz., f 55 (A. van Solmsstraat 9a, 9717 AL Groningen).

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedenbouwschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:

H.K.H. Prinses Juliana

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter,
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Studiedag van de KNOB op 27 november 1993 in Haarlem

Ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling 'Papieren Paleizen. De architectuurtekeningen van Pieter Post' in Teylers Museum in Haarlem organiseert de KNOB op zaterdag 27 november een studiedag over de nieuwe inzichten in de bouwkunst van de Gouden Eeuw. Na een korte inleiding zullen vier sprekers verslag doen van hun recente onderzoek onder het centrale thema:

'THEORIE EN PRAKTIJK IN DE ZEVENTIENDE-EEUWSE BOUWWERELD'

Prof. dr. K.A. Ottenheym: inleiding
dr. C.M.J.M. van den Heuvel: 'De Huysbouw' van Simon Stevin. De praktijk van de architectuur als wetenschap.
drs. P.T.E.E. Rosenberg: 'Het bouwen van woonhuizen in de praktijk.'
drs. J.J.W. Goudeau: 'Nicolaus Goldmann (1611-1665), architectuurtheoreticus en -docent in Leiden.'
drs. G.H.P. Steenmeijer: 'Arent van 's Gravesande en de Haagse St. Sebastiaansdoelen.'

Na deze lezingen zal ruimschoots gelegenheid worden geboden voor vragen aan/discussie met de sprekers.

Het tweede deel van de bijeenkomst zal worden gewijd aan de opening van de tentoonstelling 'Papieren Paleizen' en de presentatie van de monografie 'Pieter Post (1608-1669). Architect', geschreven door prof. ir. J.J. Terwen en prof. dr. K.A. Ottenheym.

Bosch bouwhout

Ester Vink

Around the mid-sixteenth century the organization of the timber trade seems to have developed to such an extent that it was mainly pretreated types of timber that could be offered to the buyers. These consisted of local timber as well as of timber that had been supplied from a longer distance. The timber supplied chiefly came from the German Mid-Rhine region and from the basin of the Maas and its tributaries in present-day South Belgium and Luxemburg. The greater part of the local timber came from the "Meierij van 's-Hertogenbosch" (bailiwick of 's-Hertogenbosch). The origin of part of the pretreated timber bought around the middle and the latter half of the sixteenth century can no longer be traced.

In general, little time was allowed to pass between chopping the wood and treating it. This too, points to a well-developed structure of the timber trade in this period. Local timber production at various rural estates of the 's-Hertogenbosch institutions was part of this structure.

Lost sedilia from the cathedral of St John at 's-Hertogenbosch

Victor M. Schmidt

In this article a piece of pre-Reformation furniture in the cathedral of 's-Hertogenbosch is discussed. The main source for the original furnishings of the choir and chancel is a series of drawings made by Pieter Jansz. Saenredam during the summer of 1632. One of them shows a wooden construction to the right of the main altar (Fig. 1). Although a number of recent studies have discussed the original decoration of the choir (notes 1 and 2), this detail so far has eluded a satisfactory explanation. It is argued here that it represents now lost sedilia, i.e. a triple seat for the officiating clergy. They have the tripartite structure under a canopy which is characteristic of such pieces of furniture and they are located on the correct liturgical side of the altar. Moreover, by interpreting this detail in the drawing as sedilia, some references in the church accounts can be explained more satisfactorily as well.

The construction recorded by Saenredam no doubt dated from the Renaissance period. Its general structure, if not the tripartition, resembles the sedilia in St Cunera's at Rheden, which originally belonged to the choir-stalls dated 1570 (Figs. 4 and 5). The richly decorated canopy of the structure in St John's parallels that of the pulpit elsewhere in the cathedral, which is generally dated to the period immediately following the iconoclast destructions of 1566 (Fig. 6). According to the church accounts a substantial amount of furniture and carving was commissioned during these years. Several times mention is made of a seat: on March 27, 1567, Joachim Dincx, a carpenter, is paid for boards used on 'the new seat' ('het nieuwe gestoelte'), and on November 29 of the same year money was spent on beer 'when the seat was erected' ('doen men den stoel richtten'). Until now two candidates for this 'new seat' have been proposed: the bishop's chair and the pulpit. Both claims are unconvincing. The pulpit can be dated on documentary grounds to the years between 1541 and 1566; the canopy, carved by other masters, is probably an addition from the years after 1566. In 1567, then, the pulpit was neither new nor had to be erected.

It is generally assumed that the bishop's chair was constructed during the years 1567-1569 as well (Fig. 2). However, it is equally possible that it was made as early as 1563, when Sonnius, the first bishop of 's-Hertogenbosch, made his official entry. Be that as it may, the bishop's chair is an

adaption of the existing late Gothic stalls rather than a piece of furniture that had to be specially 'erected'.

The interpretation of the documentary evidence becomes less strained if the seat mentioned in the accounts is identified as the sedilia recorded by Saenredam. Considering the similarities with the pulpit's canopy, in 1567 this 'seat' may well have been 'new'. One can easily imagine, too, that the workers wanted a beer after the erection of this monumental structure.

In all likelihood the sedilia were executed by Jan Schalcken, a local joiner who according to the accounts carried out a substantial amount of work with his assistants from 1567 to 1570. It may be assumed that he was responsible for the carpentry; for the ornaments and figures a woodcarver would have been contracted a woodcarver. A number of such carvers ('antyxsnijders') are mentioned in the accounts, including Cornelis Bloemaert, the father of the painter Abraham Bloemaert. The high fees he earned suggest that he supplied important work, but unfortunately the carving in the cathedral that has been preserved cannot securely be attributed to anyone in particular. At any rate the quality of the carving on the pulpit's canopy is very high. If that of the sedilia was similar, their loss is all the more regrettable.

Giessen-Oudekerk

R.F. van Dijk en H.J. van Nieuwenhoven

In 1542 the church of Giessen-Oudekerk acquired a new clock, which was probably melted down again by the Sea Beggars in 1572. In 1548 the church of Oosterwijk acquired a clock dating from 1502, which had presumably been taken from North France as war booty in 1537.

AUTEURS

Ester Vink studeerde af in de Middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is voor verschillende opdrachtgevers werkzaam als free-lance historisch onderzoekster.

Victor M. Schmidt studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen en het Courtauld Institute of Art in Londen. Hij is verbonden aan het Instituut voor Kunst- en Architectuurgeschiedenis van de Rijksuniversiteit te Groningen als universitair docent en als redacteur van de *Bibliography of the History of Art*.

R.F. van Dijk is archiefambtenaar bij de gemeente Gorinchem en **H.J. van Nieuwenhoven** is verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist als conserverings technisch specialist waar hij zich vooral met klokken en uurwerken bezighoudt.

REFERENTEN

Archeologische berichten: Drs. Birre B. Walvis en Dr. Riemer R. Knoop, hoofd Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden (tel. 071-163138)

Koninklijke Woudenberg Ameide

restaurantie

renovatie

nieuwbouw

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg
en zutphen

Foto: Peter van Aalst, Den Helder

Momenteel zijn wij bezig met de eerste fase van de restauratie van Fort Kijkduin bij Den Helder.

Kijkduin is het grootste Franse militaire bouwwerk in ons land en wat z'n opzet betreft heel apart. Een fort met een droge gracht en uniek in Europa: een gepantserde vuurleidingskoepel.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6 600 fax (01836) 2 667
aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

In 1609 kam Pieter Cornelisz. Hooft als slotvoogd op het Muiderslot wonen. Uit brieven blijkt dat er in die tijd een boomgaard en een kruidhof bij het slot lagen. Hoe deze er precies uitzagen is niet bekend. Na zijn dood raakten boomgaard en kruidhof in verval en verdwenen geheel bij de Franse inval in 1672, door de aanleg van nieuwe vestingwerken rond het slot. In de periode 1956-1960 is opnieuw een kruidtuin aangelegd, zoals die er in de tijd van Hooft zou hebben uitgezien. In 1984 is de tuin veranderd volgens de nieuwste inzichten over historische tuinen. De meeste kruiden die nu in de tuin aanwezig zijn, werden al in de 17e eeuw gekweekt. Ze zijn gerangschikt naar hun gebruik. Er is een indeling gemaakt in genees-, verf-, sier- en keukenkruiden. De uitgave is voorzien van een plattegrond.

24 pagina's; geïllustreerd; formaat 20 x 24 cm; genaaid gebrocheerd; ISBN 906011.754.9; prijs f 7,50;
uitgave onder auspiciën van de Rijksdienst Kastelenbeheer.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers.

DE KRUIDHOF VAN HET MUIDERSLOT

HENK BOERS

